

ຕຳຣາປັກຂຄນນາ

ຂັບວັດຫ້ວຍຕະໂກ

ຕ.ພະເນີຍດ ອ.ສາມພຣາບ ອ.ບຸຄຣປຼູມ

ຜູ້

ສູນຍຸມານຸຸຍວິທຍາສິນລາ(ອົງກອນມຫາຊນ)

ໂຄຣງກວຣພັດນາຊວນຂໍ້ມູລເອກສາຣໂບຣາລນາກຕະວັນຕກ ໒໕໕໒

ตำราปักขคณนา ฉบับวัดห้วยตะโก

ดอกรัก พยัคศรี^๑
ปริวรรต-เรียบเรียง

1. รหัสเอกสาร (Identifier Number)	NPT003-003
2. ชื่อเรื่อง (Title)	ตำราปักขคณนา
3. หมวดเรื่อง (Subject)	ตำราปฏิทินโหรและปุมปฏิทิน
4. สถานที่สำรวจ (Location)	วัดห้วยตะโก ต.พะเนียด อ.สามพราน จ.นครปฐม
5. สถานที่ทำสำเนาดิจิทัล (Digitization Location)	วัดห้วยตะโก ต.พะเนียด อ.สามพราน จ.นครปฐม
6. ชื่อผู้สร้าง (Creator)	พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
7. วันที่ทำสำเนาดิจิทัล (Date)	22/09/2554
8. ประเภทของเอกสาร (Type)	สมุดไทยดำ
9. จำนวน (Format of original)	1 เล่ม, 118 หน้า
10. ขนาดของเอกสาร (Size of original)	11.5x35.5x3.5 ซม.
11. รูปแบบไฟล์เอกสาร (Digital Format)	image/jpg
12. อักษรที่ใช้บันทึก (Script)	ไทย
13. ภาษาที่ใช้บันทึก (Language)	ไทย
14. สภาพเอกสาร (Condition)	ชำรุด มีรอยปลวกและแมลงกัดแทะเป็นรอยเล็กๆ ยาว
15. คำสำคัญ (Keyword)	ปักขคณนา, ปฏิทิน, อธิกมาส, อธิกวาร, วันพระ, ธรรมยุต, การคำนวณ- ปฏิทิน, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รัชกาลที่ ๔
16. ภาพประกอบ (Illustrator)	

^๑ นักวิชาการ ประจำโครงการพัฒนารฐานข้อมูลเอกสารโบราณภาคตะวันตก ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน).

สมุดไทยตำราเรื่อง “ตำราปักขคณนา” ฉบับนี้เป็นตำราการคำนวณปฏิทินทางจันทรคติที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงคิดค้นและนิพนธ์ขึ้น ปักขคณนา คือการนับปักข์^๒ หรือนับวันในรอบครึ่งเดือนของข้างขึ้นข้างแรม ซึ่งเป็นวิธีการนับปักข์ที่มีความแม่นยำสูงมาก เนื่องจากปฏิทินจันทรคติขราวาส หรือปฏิทินจันทรคติราชการมักจะมี ความคลาดเคลื่อนได้ภายในปี ม่ว่าจะกำหนดอย่างไรก็ตาม การกำหนดนั้นทำได้อย่างมากคือ คลาดเคลื่อนน้อยที่สุดภายในปี ดังนั้นพระองค์จึงมีพระบรมราชานุญาตให้นำการคำนวณปักขคณนานั้นไปใช้ทำปฏิทินพระทุกปี แทนที่ปฏิทินขราวาส

ความรู้เรื่อง “ปักขคณนา” นี้มีนักปราชญ์ผู้รู้ได้ศึกษาและได้แต่งไว้หลายท่านด้วยกันดังนี้^๓

๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงริเริ่มศึกษาค้นคว้าจนทำให้เกิดมีตำราปักขคณนาขึ้นในประเทศไทยเป็นครั้งแรก และทรงนำเอาปฏิทินทางจันทรคติมาใช้ในกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาเป็น พระองค์แรก
๒. พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเชี่ยวชาญตำราและปฏิทินทางจันทรคติ โดยเฉพาะ ปักขคณนา งานของท่านเป็นที่นับถือและใช้กันอย่างกว้างขวาง
๓. พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์เรื่องปักขคณนา และความรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาตลอดจนการใช้ปฏิทินทางจันทรคติ
๔. พระยาบริรักษ์เวชชการ (บริรักษ์ ติตติรานนท์) ขอเขียนของท่านให้ความรู้เกี่ยวกับการคำนวณอักษมาส อิกวาร และวิธีใช้ โดยเป็นการประยุกต์หลักการหลายแบบเข้าด้วยกัน
๕. นายฉิ่ง แรงเพชร ได้เขียนคำอธิบายเกี่ยวกับปักขคณนาที่น่ารู้ พร้อมตัวอย่างปักขคณนาสำเร็จ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปฏิทินปุมปักขคณนาของมหาวิทยาลัย ปีพ.ศ. ๒๔๗๔
๖. พระราชภัฏทราจารย์ (ลอย สิริคุตโต ป.ธ. ๖) วัดโสมนัสวิหาร ได้ให้ความรู้เรื่องปักขคณนาด้วยคำอธิบายแบบง่ายๆ

สำหรับสมุดไทยตำราเรื่อง “ตำราปักขคณนา” ฉบับนี้เป็น พระบรมราชาธิบายเรื่องอักษมาส อิกวาร และวิธีการนับปักขคณนา ซึ่งมีหัวเรื่องโดยย่อตามหนังสือความรู้เรื่อง “ปักขคณนา ตำราการคำนวณปฏิทินทางจันทรคติ” ดังนี้

๑. วิสาขบูชา ในปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑ ปีที่ ๑๘ รัชกาลที่ ๔)
๒. ปักขคณนาในปีนั้น
๓. เดือน ๓
๔. อักษมาส
๕. อักษมาสพิเศษ
๖. เกณฑ์คิดอักษมาส
๗. เกณฑ์อักษมาสตามอรรธกถา

^๒ ปักข์ – ฝ่าย, ข้าง เช่น ปักข์ใต้, กึ่งของเดือนจันทรคติ คือ เดือนหนึ่งมี ๒ ปักข์ ข้างขึ้นเรียก สุกลปักข์ (แปลว่าฝ่ายขาว หมายถึงเอาแสงเดือนสว่าง) ข้างแรมเรียก กาฬปักข์ (แปลว่าฝ่ายดำ หมายถึงเอาเดือนมืด)

คำว่าปักข์-ปักข์ มีความหมายเดียวกัน คำว่าปักข์ เป็นคำยืมจากภาษาสันสกฤต ส่วนปักข์ เป็นคำยืมภาษาบาลี ในปัจจุบันเรานิยมเขียน “ปักข์” ส่วน “ปักข์” มักพบในเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในไทย.

^๓ มูลนิธิมหาวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, **ความรู้เรื่องปักขคณนา ตำราการคำนวณปฏิทินจันทรคติ**, ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพพระมหาธรรมมงคลติกุล(บุญเรือน ปุณณโก ป.ธ. ๙) และพระเทพวิสุทธิญาณ(อุบล นนทโก ป.ธ. ๙) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส, ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๒.

๘. ปาปมาส-อริกมาส
๙. อธิกวาร
๑๐. เมืองต่างๆ นับไม่ตรงกัน
๑๑. จะปฏิบัติให้ถูก ต้องสืบหาที่แท้จริง
๑๒. ปี ฤดูแล้ง เดือน ฯลฯ เกี่ยวด้วยดวงอาทิตย์และจันทร์
๑๓. ผู้ขึ้นพระ
๑๔. จะตั้งตำรา ต้องสมมติกาลคติตามมัธยม
๑๕. เวลามัธยม ปาฏิหาริย์ปักขอุโบสถ
๑๖. ขึ้นตามเวลามัธยม ไม่ผิดมากอย่างธรรมเนียมที่ใช้กัน
๑๗. ลำดับปักขตามมัธยม
๑๘. วิธีปักขคณนาที่คำนวณโดยมัธยม
๑๙. พระพุทธานุญาตให้เรียนปักขคณนา
๒๐. มีตำราปักขคณนา
๒๑. ตำรานับปักขของเก่าสูญกลายเป็นบอกฤดู
๒๒. อริกมาส อธิกวาร ไม่ได้สอบ เชื่อนักไม่ได้
๒๓. เค้าวเอนทำปักขคณนา
๒๔. ตำราวางอธิกวาร
๒๕. เหตุที่วันพระตามธรรมเนียมคลาดเคลื่อนจากความจริง

การอ่านปริวรรต-แปล เอกสารโบราณสมุดไทยคำเรื่อง “ตำราปักขคณนา” ฉบับวัดห้วยตะโกนี้ได้สอบทานกับหนังสือ “ความรู้เรื่องปักขคณนา ตำราการคำนวณปฏิทินจันทรคติ” คำในวงเล็บของบทความปริวรรตนี้ได้สอบทานและเพิ่มเติมจากหนังสือดังกล่าว เนื่องจากเอกสารต้นฉบับบางเล่มไม่ชัดเจน หรือเขียนตกหล่น

นอกจาก “ตำราปักขคณนา” นี้แล้วยังมีอุปกรณ์อีกชิ้นหนึ่งที่ช่วยในการคำนวณเรียกว่า “กระดานปักขคณนา” ซึ่งอุปกรณ์ที่ใช้ช่วยคำนวณปฏิทินจันทรคติแบบปักขคณนาวิธี โดยมีเป็นแผ่นกระดานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และใช้หมุดไม้ในการช่วยเดินปักข โดยกระดานปักขคณนานี้ เชื่อกันว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคิดค้นขึ้นในขณะที่ยังทรงผนวชอยู่ โดยอาศัยหลักตำราสารัมภ์มอญ ซึ่งใช้หลักการทดดิถีไปทีละวันๆ จึงเกิดเป็นรูปแบบกระดานปักขคณนาวิธีขึ้นมา

กระดานปักขคณนา

พอมถึงยุค “คอมพิวเตอร์” กระดานปักขคนนาแบบเดิมได้วิวัฒน์ไปเป็นกระดานปักขคนนาอิเล็กทรอนิกส์ที่ใช้ความสามารถของคอมพิวเตอร์มาช่วยคำนวณจนได้โปรแกรมกระดานปักขคนนาขึ้นมา ซึ่งสามารถดาวน์โหลดได้ทางเว็บไซต์ที่เกี่ยวข้องกับหมากรุกได้ หรือสามารถคำนวณปักขคนนาแบบออนไลน์ได้บนเว็บไซต์เช่นกัน

C:\USERS\DOKRAK\DESKTOP\3198~1\CE4F~1.EXE

จ.ลธ'มบ'น: 1736/1/28 จ.ลธ'มบ'น: 2013/12/11
จาก เสาร์ 28 มกราคม ค.ศ. 1736 ถึง พ.ร 11 ธันวาคม ค.ศ. 2013
จำนวนวัน: 101491 วัน ป'น'น'น' 365 วัน

[วันเปลา'ยนจ.ลธ'มบ'น อังคาร 16 เมษายน คอนมอนต'กราชท' 2013]
[วันเปลา'ยคอนมอนต'กราช อังคาร 1 มกราคม คอนมอนต'กราชท' 2013]

พ.ร 11 ธันวาคม คอนมอนต'กราช 2013
ป'น'กษ'พร:
ภ'โย(ง'เล'ก,เบ'เส'ง)
ล'กษ'ม'ทร': เล'อนไทย: ม'ทรส'กราช: จ.ลธ'กราช: ร'มนโกส'ทร'สก
พ'ว'ม'น อ'ราย 2556 1375 232

กระดานป'กษ'
ส'ม'ม'ท'ท': ม'ม'ท'ท': ส'ม'ท'ท': [ไม'ม'อ'กร'นาส]
วรรคท'ท': ป'กษ'ท'ท': ล'ก'ท'ท':
7 4 1 3 2 9
แถวบน แถวบน แถวล'าง แถวบน แถวล'าง
ส'ม'ม' ท'ม'ม'ก' ป'ม'ก' พ'ม'ย' ก'ม'ย' นวน'

ห'องการป'กษ'คณนาโซ'ไทบท 9 ส':

โปรแกรม “สวัสดี” ที่ใช้คำนวณปฏิทินทางจันทรคติแบบปักขคณนา

[illegible]

หมายเหตุ
- คลังที่กระดานปักขคณนา เพื่อเปลี่ยนตำแหน่งการวางหมาก ในปักขคณนาที่ต้องการ

เว็บไซต์ ปฏิทินปักขคณนา.com

หน้าต้น

ต้น	อธิกมาส ^๔	โดยพระบรมราชาธิบาย ในรัชกาลที่ ๕
	อธิกวาร ^๕	
	ปักขคณนา	

(๑.วิสาขบูชา ในปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๓๐)

๑ วิสาขบูชา ไม่ใช่ของสำหรับบ้านสำหรับเมืองอย่างตรุษอย่างสงกรานต์ ไม่ได้ขึ้น ไม่ได้ขึ้นแก่ธรรมเนียมบ้านธรรมเนียมเมือง จะมานับปี นับเดือนวันคืนไปตามธรรมเนียมไม่ได้ ในป็นี้ก็ไม่ได้ขัดแก่ธรรมเนียมบ้านเมือง วัดไหนที่ไหนจะทำวิสาขบูชา ให้ตั้งเทียนเริ่มวันอังคาร เดือนหก ขึ้น ๑๕ ค่ำ ให้บูชาในวันพุธเดือนหก ขึ้น ๑๕ ค่ำ แลตลอดมาจนวันพฤหัสบดี เดือนหก แรมค่ำหนึ่ง ซึ่งเป็นปาฏิบท^๖ เลิกการวันแรม ๒ ค่ำข้างเช้า ทำบุญสง ๗ วัน คงอยู่ในวันพฤหัสบดีเดือน ๖ แรม ๘ ค่ำอย่าหลงไหล^๗ไป เพราะที่เอาขึ้นค่ำหนึ่งเป็นวันดับเดือน ๕ แลวันขึ้น ๙ ค่ำเป็น ๘ ค่ำ เดือน ๖ ตามลักษณะปักขคณนานั้นเลย

(๒.ปักขคณนาในปีนั้น)

ปีนี้ตามทางพระอาทิตย์ พระจันทร์ นอกจากธรรมเนียมเมือง นอกจากวิชาโหร โดยลักษณะปักขคณนา เดือน ๕ เป็นเดือนถ้วน ๓๐ วัน วันอังคาร ขึ้นหนึ่งค่ำ เดือนห้าเป็นต้น วันพุธ ขึ้นหนึ่งค่ำ เดือนหกเป็นปลาย เดือน ๖ เป็นเดือนขาด แต่ว่าขาดข้างขึ้น คือวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ เป็นปาฏิบท ขึ้นค่ำหนึ่ง นับไปเพียง ๑๔ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ก็เป็นวันเพ็ญทีเดียว นอกนั้นก็ต้องกันไปตามธรรมเนียม ถึงเดือน ๔ ข้างขึ้น แลเดือน ๑๐ ข้างขึ้นจึงคลาดอีก คือเดือน ๘ ขึ้นค่ำหนึ่ง เป็นวันดับของเดือน ๗ เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำหนึ่ง เป็นวันดับของเดือน ๙ เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ เป็นวันพระ ๘ ค่ำข้างขึ้นของเดือนทั้ง ๒ นั้น เดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แลเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ คงเป็นวันเพ็ญอยู่ไม่เลื่อน เพราะเดือน ๘ เดือน ๑๐ ข้างขึ้นเป็นปักขคณนา มีแต่ ๑๔ วัน ครั้นไปถึงเดือน ๑๒ เดือน ๒ เดือน ๔ นั้น จึงคลาดไปทั้งเดือน คือขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๑๒ ขึ้นค่ำหนึ่งเดือน ๒ ขึ้นค่ำหนึ่งเดือน ๔ เป็นวันดับเดือน ๑๑ เดือน ๑ เดือน ๓ ตามลำดับ ขึ้น ๙ ค่ำของเดือนทั้ง ๓ นั้น เป็นขึ้น ๘ ค่ำ แลวันแรมค่ำหนึ่งของเดือนทั้ง ๓ นั้น เป็นวันเพ็ญ วันแรม ๙ ค่ำ ของเดือนทั้ง ๓ นั้น เป็นวันแรม ๘ ค่ำ วัน ๑๕ ค่ำของเดือนทั้ง ๓ นั้น คงเป็นวันดับวันพระสิ้นเดือน ฯ

ในปีมะโรงสัมฤทธิศก^๘ นี้ อธิกมาศมาในเดือน ๒ เป็นเดือนอธิก เดือน ๓ เป็นเดือนบุศย์ เดือน ๔ เป็นเดือนมาฆตามฤกษ์พระจันทร์ เพราะฉะนั้นมาฆปุรณมีบูชาเป็นได้ในวันศุกร์ เดือน ๔ แรมค่ำหนึ่งเป็นวันเพ็ญ ฯ

^๔ เดือนที่เพิ่มขึ้นในปีจันทรคติคือ ในปีนั้นมี ๑๓ เดือน มีเดือน ๘ สองหน เรียกว่า เดือน ๘ สองหน.

^๕ วันที่เพิ่มขึ้นในปีจันทรคติ คือ ในปีนั้นเดือน ๗ เป็นเดือนเต็มมี ๓๐ วัน.

^๖ วันขึ้นค่ำหนึ่ง หรือแรมค่ำหนึ่ง.

^๗ หลงไหล - ในที่นี้หมายถึง เลอะเลือน

^๘ สัมฤทธิศก - เรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๐ เช่น ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๓๕๐, ปีสำเร็จ (ครบรอบคือ ปีที่ ๑๐ ของรอบ ๑๐ ปีของจุลศักราช) ซึ่งตั้งต้นด้วย เอกศก(ปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๑) โทศก(๒) ตริศก(๓) จัตวาศก(๔) เบญจศก(๕) ฉศก(๖) สัปตศก(๗) อัฐศก(๘) นพศก(๙) และสัมฤทธิศก(๐) จึงครบรอบแล้วตั้งต้นใหม่.

(๓.เถร ๓)

วิชาคิดอธิกมาสจริงๆ ให้ถูกกับฤกษ์พระจันทร์ในวันเพ็ญกึ่งยดอก ไม่พอที่จะไหลเถรไป ใครเป็นเถรคงบวชเป็นเถรอยู่ก็ดี สึกออกมาแล้วไม่ทิ้งธรรมดาเถรก็ดี ก็ถูกโลกที่เขาโรงเรียนกันอิงๆ ว่า ไหลเถร งามเถร ระยำเถร

ไหลเถรนั้นจำสับจำห่าอะไรก็ได้ เมื่อไม่กลัวใครเขาวัวไร เพราะเขากลัวบาป ทำอย่างไรจะสอพลอให้เขาชอบใจ เขาจะได้ให้กินก็ทำอย่างนั้น อย่างอื่นที่ควรแก่ปัญญาแก่ความรู้ แต่ไม่เป็นประตุหากินแล้วก็มีเอาใจใส่ ถึงจะได้ยินได้ฟังได้เรียน ก็ลืมเลือนไหลเสีย จึงเป็นไหลเถร

ก็มเถรนั้นเพราะไม่เอาใจใส่ในการที่ควรจะเอาใจใส่ รู้จักแต่กินๆ นอนๆ การอะไรๆ ที่คนอื่นเขาทำก็ทำไป ก็ไม่รู้ไม่เจียวูฟง ถึงจะพูดก็เลื่อนไหลเอะอะเซอะเซิงไม่รู้อะไร เขาจึงว่ามเถร

ระยำเถรนั้น เมื่อบวชอยู่ก็ยังไม่รู้จักว่าผู้หญิงผู้ชายทางบกทางน้ำ ก็เมื่อสึกออกมาก็ตื่นผู้หญิงระยำ สำหรับอีผู้หญิงจิกหัวลาก แลจุฬาลงไปตามใจมัน การไม่ควรคิดก็คิด ไม่ควรทำก็ทำ เขาจึงว่าระยำเถร ผู้ที่บวชอยู่นั้นระวังตัวไว้อย่าให้เป็นเถรสามอย่างนี้ได้เป็นดี ควรเป็นที่ไหว้บูชา ถึงสึกมาเป็นคฤหัสถ์ก็จะต้องไม่สกปรก ฯ

(๔.อธิกมาส)

อธิกมาสนั้น ใน ๑๙ ปี มี ๗ ครั้ง จำไว้ให้มันอย่าหลงไหลเถรว่า ๓ ปีมีหนึ่ง ถือตามธรรมเนียมเมือง ปีมีอธิกมาสเดือน ๘ เป็น ๒ หน ฯ ตั้งระยะ ๑๙ ปี จำชื่อปีศักราชไว้ให้มัน ให้ช่วยอายุคนที่เรารู้จักเป็นปู่ย่าตายายของเรามา คือ

ให้นับแต่ปีกุน ตรีศก จุลศักราช ๑๐๙๓ มาจนถึงปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๑๑ เป็น ๑๙ ปีระยะที่หนึ่ง

แต่ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๑๒ มาจนถึงปีชวด สัมฤทธิศก ๑๑๓๐ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะที่สอง

ตั้งแต่ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑ มาจนถึงปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งที่ ๓

ตั้งแต่ปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ มาจนถึงปีชลา อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งที่ ๔

ตั้งแต่ปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ มาจนถึงปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๑๘๗ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งเป็นที่ ๕

ตั้งแต่ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ มาจนถึงปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งเป็นที่ ๖

ตั้งแต่ปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ มาจนถึงปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๖ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งเป็นที่ ๗

ตั้งแต่ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๒๒๖ ไปจนถึงปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งเป็นที่ ๘

ตั้งแต่ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ ไปจนถึงปีฉลู ตรีศก จุลศักราช ๑๒๖๓ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งเป็นที่ ๙

ตั้งแต่ปีชลา จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๖๔ ไปจนถึงปีวอก โทศก จุลศักราช ๑๒๘๒ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งเป็นที่ ๑๐

ตั้งแต่ปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๒๘๓ ไปจนถึงปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๓๐๑ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่งเป็นที่ ๑๑ ฯ

ในระยะๆ เหล่านี้ ให้นับแต่ปีต้นระยะไปถึงปีที่ ๓ ที่ ๖ ที่ ๙ ที่ ๑๑ ที่ ๑๔ ที่ ๑๗ ที่ ๑๙ เป็นปีมีอธิกมาสทุกระยะเหมือนกัน ถ้าจะจำให้สั้น ให้เล่าไว้ว่า สามสามสาม สองสามสามสอง เป็นอธิกมาส ๗ หนแล

แต่เมื่อคิดอย่างนี้เป็นการหยาบ นักษัตริย์พระจันทร์วันเพ็ญมักคลาดไปหลายๆ เดือน ถ้าจะคิดให้ถูกนักษัตริย์ฤกษ์ตามอธิกมาสตด ต้องให้รู้ว่าปีปลายระยะก่อนปีต้นระยะที่ออกชื่อนั้น ตั้งแต่ปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๐๙๒ นั้นลงมาปีปลายระยะที่ออกชื่อแล้วทั้งปวง คือปีมะเส็งเอกศก ปีชวดสัมฤทธิศก ปีมะแมนพศก ปีชลาอัฐศก ปีระกา สัปตศก ปีมะโรงฉศก ปีกุนเบญจศก ปีมะเมียจัตวาศก ปีฉลูตรีศก ปีวอกโทศก ปีเถาะเอกศก ปีเหล่านี้เดือนแปดหุติยสา^๙ เป็นเดือนอธิกมาสแต่ตรงทีเดียว

นับแต่เดือน ๙ หน้าเดือนนั้นไป ๓๓ เดือน ตกสุดเพียงเดือน ๕ คงชื่อเดิม เดือนที่ ๓๔ ซึ่งเรียกว่า เดือน ๖ นั้นเป็นเดือนอธิก คือเป็นเหมือนเดือนห้า ฯ เดือนอธิกยกเสียไม่นับ

^๙ หุติยสา(หุติยสาหะ) - เดือน ๘ ที่สองของปีที่มีเดือน ๘ สองหน.

นับแต่เดือนที่เป็นหน้าเดือนนั้นไป ๓๓ เดือนอีก จะไปสุดลงเพียงเดือน ๒ เอาเดือน ๓ ที่ ๓๔ เป็นเดือนอธิกเหมือนเป็นเดือน ๒ สองหน เดือนนั้นเป็นอธิกอย่างนับ

นับแต่หน้าเดือนนั้นไป ในทอดนี้แต่ ๓๒ เดือน ตกเดือน ๑๐ เดือน ๑๑ เป็นเดือนที่ ๓๓ เดือนจะไปตกสุดที่เดือน ๗ เดือน ๘ ปฐมาสาร^{๑๐} ในปีนั้นหน้าเดือน ๗ นั้นเป็นเดือนอธิกเหมือนหนึ่งว่าเดือน ๗ สองหน

นับแต่หน้าเดือนนั้นไปในทอดนี้แต่ ๓๒ เดือน ตกเดือน ๓ เป็นเดือนที่ ๓๓ เป็นอธิก เป็นเหมือนเดือน ๓ สองหน เดือนนั้นไม่นับ

นับแต่หน้าเดือนนั้นไป ๓๓ เดือน ตกสุดเดือน ๑๒ เดือนที่ ๑๔ เป็นเดือนอธิก เป็นเหมือนเดือน ๑๒ สองหน เดือนนั้นยกเสียไม่นับ

นับแต่เดือนนั้นไป ๓๒ เดือนอีก ตกเดือน ๘ ปฐมาสาร เดือน ๘ ทุติยสารนั้น เป็นเดือนอธิก คงตามปีสุตระยะแล ฯ
ถ้าจะเล่าให้สั้น ก็ให้เล่าว่า ๓๓, ๓๓, ๓๒, ๓๓, ๓๒, ๓๓, ๓๒ เป็นระยะอย่างนี้แล ให้เล่าชื่อเดือน ๘ สองหน ๕ สองหน ๒ สองหน ๑๐ สองหน ๗ สองหน ๓ สองหน ๑๒ สองหน แล้วกลับ ๘ สองหนอีก คิดไปอย่างนี้ อย่าหลงอย่าลืม แล้วใช้ไปได้นานถึง ๘๐๐ ปี แต่ประจวบ ๘๐๐ ปี ถ้า ๑๖๐๐ ปี ถ้า ๒๔๐๐ ปี จะต้องแก้วาระระยะเสียใหม่ แต่อย่าให้ว่าเลย เกินอายุไป เพราะ ๘๐๐ ปีคาลา ๑๐ วัน ๑๖๐๐ ปีคาลา ๒๐ วัน ๒๔๐๐ ปีคาลา ๓๐ วัน แต่ไม่ตรงแท้ ต้องตรวจให้แน่จึงแก้ได้ จะให้ว่าแต่สั้น คือว่าถึง ๘๐๐ ปีแล้ว ให้เอาระยะที่ควรจะเป็น ๓๓, ๓๓, ๓๒, นั้น เอาแต่เป็น ๓๓, ๓๒, เข้าแล้วตั้ง ๓๓, ๓๓, ๓๒, ไปใหม่ ถ้าได้แก้ไป ๘๐๐ ปีเศษ เสมอไปได้ทุกคราวอย่างนี้เป็นดี ถ้ามเถรอยู่ถึง ๑๖๐๐ ปี จะต้องแก้เป็นสองซ้ำใกล้เคียง กัน ถ้ามเถรอยู่จนถึง ๒๔๐๐ ปี มาสเกณฑ์เกินขึ้นถึงเดือนหนึ่ง เมื่อนั้นถ้าจะแก้ในปีที่ไม่มีอธิกมาส ก็วางอธิกมาสลงเดือนหนึ่ง จนอธิกมาสสองปีติดกันก็ได้ ถ้าทำอย่างนั้นจะเป็นที่ตกใจว่าผิดไป กำหนดในปีที่สองเช่นที่ว่าก่อนเป็นสามซ้ำก็ได้ ถ้าในลัทธิละเอียดนี้ ต้องเลื่อน ๓๓, ๓๒, เข้าให้ต้องชอบด้วยนักษัตรฤกษ์วันเพ็ญ ถ้าเห็นจะคลาดไปก็ให้แก้ตามควร ตรวจหน้าหลังให้ต้องกัน ฯ

อนึ่งปีใดเว้นปีเดียว มีอธิกมาสอีก ปีนั้นวิสาขบูชาคงเดือน ๖ ปีใดเว้น ๒ ปี แล้วจึงมีอธิกมาส ปีนั้นวิสาขบูชาอยู่กลางเดือน ๗

(๕.อธิกมาสพิเศษ)

ว่าด้วยลักษณะอธิกมาสนี้ เพื่อจะให้ง่ายๆ ด้วยกัน ทั้งตามธรรมเนียมและการละเอียด เพื่อจะให้ลูกนักษัตรฤกษ์แลประการหนึ่งให้ปีที่อธิกมาสตกในฤดูฝน คือเดือน ๑๐ สองหน แลเดือน ๑๒ สองหนนั้น ตำราโบราณฉบับหนึ่ง ท่านว่าไว้ว่า จะยกเอาอธิกมาสที่ควรจะวางปีหน้าต่อไป มาวางเสียในปีนั้น ถึงวันเพ็ญเดือน ๘ พระจันทร์พระเพ็ญอยู่ในฤกษ์บูรพาสาร^{๑๑} อุตตราสาร^{๑๒} วันแรมค่ำหนึ่งควรเป็นวันเข้าพรรษาได้อยู่ ก็เดือนนั้นให้เอาเป็นเดือน ๘ ปฐมาสาร เอาเดือน ๙

^{๑๐} ปฐมาชาต(ปฐมาสาฬหะ) – เดือน ๘ แรกของปีที่มีเดือน ๘ สองหน.

^{๑๑} บุรพาชาต, บุพพาสาฬหะ, ปุรพาชาต – ดาวฤกษ์ดวงที่ ๒๐ มี ๓ ดวง เห็นเป็นรูปปากนกหรือข้างปลาย, ดาวสับคับข้างหรือดาวราชสีห์ ก็เรียก.

^{๑๒} อุตตราชาต, อุตตราอาชาต, อุตตราสาฬหะ – ดาวฤกษ์ดวงที่ ๒๑ มี ๕ ดวง เห็นเป็นรูปครุฑหรือข้างพัง, ดาวแดรงอน หรือดาวราชสีห์ตัวเมีย ก็เรียก.

เป็นพุทธียาสาร ถึงฤกษ์วันเพ็ญเป็นสาวณะ^{๑๓} แรมค่ำหนึ่งต่อนั้นมา พระสงฆ์ก็เข้าพรรษาได้ เป็นปัจฉิมพรรษา ถ้าได้เข้าปัจฉิมพรรษาในปีนั้น พวกนั้นก็จะได้จิรัฏฐกาล^{๑๔} ในเดือนที่เป็นปลายฤดูฝน มีที่สูงสุดในวันเพ็ญ ที่มีพระจันทร์เสวยฤกษ์กฤตติก^{๑๕} ๓

ปีนั้นพระสงฆ์เข้าปุริมพรรษา^{๑๖} ในวันแรมค่ำหนึ่ง เดือน ๘ ก็ควรเป็นเข้าพรรษาได้ แต่จะไม่ได้จิรัฏฐกาล เพราะพรรษาแล้วยังไม่ถึงเดือนที่สุดฤดูฝน อธิกมาสเช่นนี้ เรียกกันว่า **อาคมัญญาธิกมาส** เรียกในบาลีว่า **วัสสุกัณ्ह** มีในวัสสิกสาฎกสิกขาบทวิภังค์ แล้ววัสสุปนาถิกขันธ แต่พวกชาววัดไม่รู้จักอะไร ข้างทางพระอาทิตย์ พระจันทร์ ก็มุ่งถามถือเอาว่าคำว่า วัสสุกัณ्ह นั้น แปลว่า อธิกมาสสามัญ ๓ การทุกวันจึงไม่ได้ถือได้ทำ ถึงจะประกาศให้ทำกลัวจะไม่มีใครเชื่อ ถึงพระสงฆ์พวกธรรมยุติกฯ แสวงหาว่าจะทำให้ถูกต้องแล้ว ก็ยังมกมายอยู่ ไม่ใคร่จะเชื่อฟัง ไม่สังเกตสังกา ที่จริงนั้นเรื่องนี้ ทั้งบาลีและตำรามีส่วนร่วม เมื่อตริตรองโดยละเอียดแล้ว ควรจะเห็นจริงด้วยได้ คำว่า วัสสุกัณ्ह นั้น จะมาแปลว่า อธิกมาสสามัญ ไม่ถูกเลยจริงๆ ไม่สมกับความที่ในบาลี วัสสิกสาฎกสิกขาบทวิภังค์ แลนิทานหนึ่งในวัสสุปากยิกขันธนั้นเลย พิเคราะห์ดูความให้เห็นแท้แน่เถิด ถึงตำราอาคมัญญาธิกมาสนั้นก็ใช่เป็นตำราภาษาไทยใหม่ๆ ที่แต่งกันขึ้นที่นี้ ย่อมเป็นคาถาภาษาสันสกฤตของโบราณแท้ทีเดียว ขอท่านผู้เป็นนักปราชญ์แท้ไม่เป็นแต่ผู้แสโลกามิส^{๑๗} จงสืบดูให้รู้แลคิดพิจารณาให้ได้ใจความเถิด ๓

อธิกมาสนี้เป็นของสำหรับปีสำหรับเดือน ประจำโลกย์มานานก่อนพุทธกาล ถ้าจะไม่มีแล้วนับปีเดือนฤดูก็จะเคลื่อนคลาดไปหมด แต่วัสสุกัณ्हนี้เป็นของมีขึ้นในพุทธกาล ด้วยพระราชดำริสมเด็จพระเจ้าพิมพิสาร เจ้ากรุงมคธราช คิดทรงประกาศให้อนุโลมแต่พระวินัยบัญญัติ เมื่อเป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์จะให้ได้จิรัฏฐกาลสมควรแก่พระพุทธรูปบัญญัติ ในจิรัฏฐกาลแล้ววัสสุปนาถิกกาล ไม่เป็นของตามทางพระอาทิตย์ พระจันทร์เข้า ผู้กล่าวดังนี้เห็นความเป็นแน่แล้ว ผู้อ่านอย่าว่าผู้กล่าวเสียจริตเลย ดูบาลีดูตำราเถิด อย่าเชื่อคำตบแต่งนงายนัก

ตำราอธิกมาสอย่างอื่นๆ ก็มีมาก แต่เป็นการไม่ได้ใช้ จะว่าไปก็ไม่ต้องการ ว่าแต่เพียงเท่านั้นว่านั้น ก็เห็นว่าพออยู่แล้ว ที่จะสังเกตล่วงมาตลบหลังไปได้นาน

(๖.เกณฑ์คิดอธิกมาส)

เมื่อต้องการข้างหยาบสำหรับบ้านสำหรับเมือง คงเป็นเดือนแปดสองหนทุกคราว ก็ให้นับโดยกำหนดทุกระยะคือเป็นปีที่ ๓ ที่ ๖ ที่ ๙ ที่ ๑๑ ที่ ๑๔ ที่ ๑๗ ที่ ๑๙ ตามระยะ ถ้าถ้าจ่าระยะไม่ได้สงสัยว่าปีไหนมีอธิกมาส ถ้าไม่มีอธิกมาส ให้ตั้งจุลศักราชปีนั้นลง เอา ๘ ลบเสีย เอา ๑๙ หาร ได้เศษ ๐ ก็ดี ๓ ก็ดี ๖ ก็ดี ๙ ก็ดี ๑๑ ก็ดี ๑๔ ก็ดี ๑๗ ก็ดี เศษ ๖ อย่างกับทั้ง ๐ เป็น ๗ อย่างนี้ มีในปีใด ปีนั้นเป็นปีมีอธิกมาส เป็นเดือน ๘ สองหน เศษบอกนี้เป็นปีปกติ

ถ้าจะรู้โดยละเอียด เพื่อจะให้ถุณกษัตริฤกษ์ ก็ให้ดูเอาลักษณะที่ได้นับว่า ๓๓, ๓๓, ๓๒, ๓๓, ๓๒, ๓๓, ๓๒, นั้นเถิด

ถ้าจ่าระยะไม่ได้ว่าจะนับมาแต่ไหนก็ให้ตั้งจุลศักราชปีนั้นลงเอา ๘ ลบ เอา ๙ หาร ถ้าได้เศษศูนย์ นับตั้งต้นแต่เดือน ๙ ปีนั้นไป ถ้าเศษไม่ศูนย์ ก็นับปีถอยหลังแต่ปีนั้นเข้าไปหาปีที่เศษศูนย์ แล้วนับแต่หน้าเดือน ๙ ปีนั้นไป ๓๔ เดือนเอาเดือนที่ ๓๔ เป็นอธิกมาส

^{๑๓} เดือน ๙.

^{๑๔} จิรัฏฐกาลสมัย - คราวที่เป็นฤดูถวายจิวัระ (งวดที่ ๑ ตั้งแต่วันมหาปวารณา คือ วันแรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ถึงวันเพ็ญเดือน ๑๒, งวดที่ ๒ ตั้งแต่วันมหาปวารณาไปจนหมดฤดูหนาว, งวดที่ ๑ เป็นของพระที่มีได้กรานกฐิน, งวดที่ ๒ เป็นของพระที่กรานกฐินแล้ว).

^{๑๕} ดาวฤกษ์ที่ ๓ มี ๘ ดวง เห็นเป็นรูปธงสามเหลี่ยมมีหางเรียวยาว ดาวธงสามเหลี่ยม ดาวลูกไก่ ก็เรียก.

^{๑๖} พรรษาต้น, ช่วงระยะเวลาที่ภิกษุเข้าอยู่จำพรรษาต้น คือตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ คู่กับปัจฉิมพรรษา.

^{๑๗} โลกาภิสม - เครื่องล่อใจให้ติดอยู่ในโลก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส.

แล้วนับแต่หน้าเดือนนั้นไปอีก ๓๔ เดือน ผสมเป็น ๖๘ เดือนแต่แรกนับ เดือนที่ ๖๘ เป็นอธิกมาส

แล้วนับแต่หน้าเดือนนั้นไปอีก ๓๓ เดือนเป็น ๑๐๑ เดือน เดือนที่ ๑๐๑ เป็นอธิกมาส

แล้วนับแต่หน้าเดือนนั้นไปอีก ๓๔ เดือน รวมแต่แรกนับมาเป็น ๑๓๕ เดือน เดือนที่ ๑๓๕ เป็นอธิกมาส

แล้วนับต่อไปอีก ๓๓ เดือน รวมเป็น ๑๖๘ เดือน เดือนที่ ๑๖๘ เป็นอธิกมาส

แล้วนับต่อไปอีก ๓๔ เดือนเป็น ๒๐๒ เดือนแต่ต้นมา เดือนที่ ๒๐๒ เป็นอธิกมาส

แล้วนับต่อไปอีก ๓๓ เดือนเป็น ๒๓๕ เดือน เดือนที่ ๒๓๕ ก็เป็นอธิกมาส

ว่าอย่างนี้ก็เหมือนกับที่วก่อน เดือนท้ายระยะนี้ เป็นเดือน ๘ สองหน ต่อไปเป็น ๕ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๒ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๑๐ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๗ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๓ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๑๒ สองหน ต่อไปก็กลับเป็นเดือน ๘ สองหนอีก เมื่อนับอย่างนี้ ก็ให้เล่าว่า ๓๔, ๓๔, ๓๓, ๓๔, ๓๓, ๓๔, ๓๓ นับอย่างนี้ เพราะนับเอาเดือนอธิกมาสเข้าด้วย ฯ พิจารณาในระยะเวลา ๑๙ ปี เป็น ๒๓๕ เดือนทุกเมื่อ คือเป็นอธิกมาส ๗ เดือน เดือนสำหรับปี ปีมะ ๑๒ ใน ๑๙ ปี เป็น ๒๘๘ เสมอกัน อธิกมาส ๗ เดือนเป็น ๒๓๕ ฯ

(๗. เกณฑ์อธิกมาสตามอรรถกถา)

คนงมๆ เพื่อนๆ ว่าสามปีจึงมีอธิกมาสเสมอไป เมื่อถึงปีมีอธิกมาสมาเร็วในปีที่ ๒ ก็ถามเอะอะท้อหาไปไม่มีใครจะเชื่อ เป็นทั้งนี้ก็เพราะไหลเถลไม่จำหน้าจำหลัง และเป็นเพราะงมเถล วิชานี้ใครๆ เขารู้มีถมไป ไม่เรียนให้รู้แล้วมีหน้า ซ้ำไม่เชื่อด้วย ถาลางคนเป็นผู้เรียนหนังสืออรรถกถาวินัย จะเห็นในคัมภีร์ตติยสามนต์ ว่าสามปีมีอธิกมาสหนึ่ง ๑๙ ปีมีอธิกมาส ๖ หน แล้วก็หีบเอาอรรถกถานั้นเป็นประมาณมาเถียง ถึงจะเอาคำอรรถกถามาเถียงก็เถียงเสียเปล่าๆ จะมาคำนวณคิดทางพระอาทิตย์ พระจันทร์ แลทางนักษัตรฤกษ์ก็ทำไม่ถูก

เจ้าอั้งวะบาดง ชื่อพม่าเรียกว่า มินดอราชี ดั้นฟังคำอรรถกถานี้แล้วเชิดชูคำนั้นเป็นประมาณ แล้วก็คิดการจะให้อธิกมาสมีไปเดือนที่ ๓ รวดไปให้ได้ แซมวันแทรกเพิ่มเดือนนั้นเดือนนี้ ที่เป็นเดือนขาดแก้ไขเข้าไปเป็นเดือนถ้วนคือ ชักเอาเดือนอธิกมาสเดือนหนึ่ง ๓๐ วันมาเที่ยวแจกเดือนขาดเสีย ทำเลอะไปอย่างอรรถกถาว่า ครั้นใช้ไปตามเจ้าอั้งวะบาดงรับสั่งวันเพ็ญก็เร็วเข้ามาจนถึงวันขึ้น ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ เป็นวันดับ แรม ๙ ค่ำ ๑๐ ค่ำ พระจันทร์ขึ้นข้างตะวันตก คนเป็นอันมากเขาก็ว่าเจ้าอั้งวะบาดงขราไหลหลงแลเสียจริตไป ฯ

ถ้าจะมีผู้ยั้งถืออรรถกถาว่า ถ้าแต่ก่อนไม่อย่างนั้น อรรถกถาท่านจะว่าไว้อย่างนั้นทำไม อรรถกถาเป็นถึงพระคัมภีร์เชื่อไม่ได้เถา เมื่อมีผู้ชักอย่างนี้ ก็จะขอตอบตามเห็นว่าอรรถกถาจารย์นั้น ท่านก็เป็นชาววัดมิใช่ชาวบ้าน แต่ท่านดีกว่าชาววัดในบ้านเมืองเรา ด้วยแต่งภาษามคธได้คล่อง พุดถูกต้องลักษณะบังคับ แลหมั่นมักพุกถั่งแต่งในภาษาที่รุ่มบาลีดีกว่าพระสงฆ์ในบ้านเมืองเราหลาย ๑๐ เท่า การนั้นเป็นวิชาของท่านแท้ แต่การคำนวณคิดพระอาทิตย์ พระจันทร์ เป็นต้นบัญญัติปีเดือนคืนวันที่ถูกเข้านั้นไม่เป็นวิชาของท่าน เห็นท่านจะไม่เข้าใจว่า ถึงวิชาคำนวณทางพระอาทิตย์ พระจันทร์ ปีเดือนคืนวันแล้ว เห็นท่านก็คงจะไหลเหมือนพระสงฆ์ในบ้านเมืองเรา แลคฤหัสถ์ แก้วดงมเถล ไหลเถล อยู่เช่นคนเมืองเรานี้เอง จำไม่ได้ก็สำคัญว่าได้จึงว่าลงไว้ผิดๆ เมื่อจะเอาคำนั้นมาเชิดชู ก็เชิดชูเสียเปล่า ไปอะไรไม่ได้ ฯ

(๘. ปาปมาส-อธิกมาส)

อย่างหนึ่งตำราว่าไว้อีก ว่าเดือนไรไม่มีอาทิตย์ปกข้ามราศี เป็นวันดับสองหนในราศีเดียว เดือนนั้นโหรเรียกว่า *ปาปมาส* เป็นเดือนร้าวไม่มีฤกษ์ เดือนปาปมาสนั้นคือ เดือนอธิกมาส เมื่อว่าอย่างนี้ก็ถูกอยู่ไม่ผิด แต่ว่าไม่ได้ใช้แล้ว อย่างว่ามากไปเลย ระยะก็ไม่เสมอ เมื่อเป็นอย่างนั้น อธิกมาสในกาลบัดนี้คงจะตกแต่ในเดือน ๔ เดือน ๖ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน ๑๐ เพราะพระอาทิตย์โคจรเข้าหนึ่งถึง ๓๑ วัน ๓๒ วัน ตั้งแต่เดือน ๑๑ ไปจนถึงเดือน ๓ นั้น พระอาทิตย์โคจรเร็ว แต่เดือนละ ๓๐ วันแล ๒๙ วัน วันอาทิตย์ยกพร้อมดิถีเดียวกันทุกราศี จะมีดับสองหน ในราศีเดียวกันไม่ได้ ฯ

กล่าวด้วยลักษณะอธิกมาสนี้ก็ดี วิสาขบูชาก็ดี ถ้าว้นพระเลื่อนตามลักษณะปักขคณนาที่ดี ให้ผู้อ่านรู้ว่าพูดกับคนที่พอใจจะถืออะไร ให้ถูก ไม่บังคับบัญชาใครให้ถือผิดธรรมเนียมบ้าน ธรรมเนียมเมืองดอก ว่าด้วยธรรมเนียมบ้านธรรมเนียมเมืองแล้วก็อ่านแต่ตามข้างต้นเถิด ฯ

(๙.อธิการ)

การวิเศษอีกอย่างหนึ่ง ตามธรรมเนียมบ้านเมืองก็เคยมีคือ ลางปีโทรเขาเห็นว่าวันเข้าพรรษาดิถียังไม่เต็มเป็น ๑๕ ถาพึงเต็มมาที่อ่อน ถาฤกษ์วันเข้าพรรษาไม่ถึง ๒๐ แล้ว เขามักเพิ่มเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วน เรียกอธิการ อธิการนี้มีในระยะห้าปีหกปี ถาถาล่วงมาถึงเจ็ดปีจึงมี ต่อไปอีก ๓ ปี เขาก็วาง การที่โทรทำนั้นก็พาลจะวุ่นๆ อยู่ ในสมุทปุมฉบับเก่าๆ อธิการติดกัน ๒ ปีก็มี เป็นทั้งนี้ก็เพราะหลงไหล ไม่วางอธิการมาแต่หลัง ทำให้เลื่อนเปื้อนไว้มองเอาใจใส่ จนเลอะเข้ามาถึงสองวันถึงโทรทุกวันก็ไม่มีใครจะแน เป็นแต่ดูสมมุติอาทิศย์ สมมุติจันทรลบกันเป็นเพียร แล้วทำเป็นฤกษ์แลดิถีเป็นแต่ความปลาย ไม่มีลักษณะซึ่งเป็นพื้น สมมุติ^{๑๘} นั้นแปรปรวน สั้นๆ ยาวๆ เพราะอุจพระจันทร์โคจรไปทุกราศี ก็ทำให้พระจันทร์เดินเร็วเดินช้าหาเสมอไม่

ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ได้มีอธิการเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วน เมื่อปีชวดฉศก ศักราช ๑๒๑๖ ครั้งหนึ่ง แล้วมาในปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ ครั้งหนึ่ง แล้วมาเมื่อปีฉลูสัปตศก ศักราช ๑๒๒๗ ครั้งหนึ่ง แลต่อไปไปข้างหน้าโทรว่าจะมีในปีมะแมตรีศก ศักราช ๑๒๓๓ อีกครั้งหนึ่ง แล้วจะไปมีในปีชวด อัฐศก ศักราช ๑๒๓๘ ครั้งหนึ่ง

(๑๐.เมืองต่างๆ นับไม่ตรงกัน)

จะพูดถึงอธิการเช่นนี้ คนแก่ๆ ที่ได้เกิด พบอธิการ ๙ ครั้ง ๑๐ ครั้ง ๑๑ ครั้ง ๑๒ ครั้ง แล้วก็มักจำไม่ได้ มีคราวใดก็มักบ่นว่าเดือน ๗ เป็นเดือนขาด จะเป็นเดือนถ้วนอย่างไรได้ ไม่เคยพบเคยเห็นแลอื่นๆ ไป เป็นทั้งนี้ก็เพราะไม่สังเกตสังกา แต่การอธิการโทรหมายนี้ก็ดี การวางอธิกมาสเช่นว่ามาแต่หลังนั้นก็ดี จะถูกกันทุกเมืองทุกบ้านก็หาไม่ เมืองที่ถือลัทธิอื่นศาสนาอื่น อย่างแขก อย่างฝรั่ง ยกเสียเถิด เพราะเขาถือศาสนาอย่างอื่น ธรรมเนียมใช้ปีเดือนวันคืนก็จำจะมีต่างหาก ก็เมืองที่ถือพระพุทธศาสนาเดียวกัน พระสงฆ์ก็ไปมาถึงกัน ร่วมอาสนะชุมนุมในสังฆกรรมแลการนิมนต์ด้วยกัน การถึงวันพระ ๘ คำ ๑๕ คำ แลเข้าพรรษา ออกพรรษาในเมืองต่างๆ เหล่านั้น คือเมืองเขมร เมืองลาว เมืองมอญ เมืองพม่า เมืองลังกา ลางที่ก็ต้องกัน ลางที่ก็เลื่อนวันกันไปเหมือนกับแขกเจ้าเซ็น^{๑๙} แลแขกสุหนี่ที่คือตัวพม่าเข้ารีตแขก เรียกว่าแขกในเมืองนี้กับแขกจริงๆ ในเมืองอาหรับ เมืองตุรเก เมืองปาร์ส ถ้าว้นคืนลางที่ก็ถูกกัน ลางที่ก็ไม่ถูกกัน แขกเมืองนี้ก็งมเต็มที ไม่มีวิชาเป็นค้ำมูลที่จะให้คิดคืนวัน เป็นแต่เงี้ยวพุงข้างไทย วันไรไทยว่าขึ้นคำหนึ่ง ก็ว่าสองคำหน้าวันนั้น เป็นวันคำหนึ่งของตัวทุกเมื่อ ไม่มีหลักหลายในวิชาข้างแขกเลย ฯ เหมือนอย่างในเมือง(เขมรเดี๋ยวนี้ ก็นับ)วันในกรุงเทพฯ อยู่ ตั้งแต่ปีฉลูสัปตศกมา หาได้วางอธิการ(ไม่) วันในกรุงเทพฯ เป็น ๗) คำ ก็ว่า ๘ คำ วันอื่นนั้นก็เลื่อนไปวันหนึ่งหมด เมืองทั้งปวงที่มีพระพุทธ(ศาสนาถ้าว้นคืน) ลางที่ก็ตรงกัน ลางที่ก็เยื้องกันดังนี้

^{๑๘} สมมุติ - การคำนวณชนิดหนึ่งเกี่ยวกับโลกและดาวพระเคราะห์เล็งร่วมกัน.

^{๑๙} แขกเจ้าเซ็น - คนพวกที่ถือศาสนาอิสลามซึ่งนับถืออิหม่ามฮูเซ็นซึ่งเป็นหลานตาของพระมะหะหมัด.

(๑๑.จะปฏิบัติให้ถูกต้องสืบทอดที่แท้จริง)

ผู้ที่ปฏิบัติพระพุทธศาสนา จำศีลฟังธรรมให้ถูกวันอุโบสถ ถ้าเป็นพระสงฆ์จะถือกำหนดต่างๆ ที่มีวินัย ถือวัตรสิกขาปฏิบัติปริยสนะเขต และวัตรสิกขาภาวนานิवासะเขต แล้ววันเข้าปุริมพรรษา ปัจฉิมพรรษา แลปัจเจกจิวัตรเขต^{๒๐} แลวันมหาปวารณา เติมาสินี จตุมาสินี แลกฐินุพการสมัย^{๒๑} อุโบสถในปักษ์ทั้งปวง แลธรรมสวณะกรรมกาลให้ถูกต้อง จะถือวันคืนอย่างเมืองใหม่ จึงจะเป็นบุญเป็นกุศลมาก และไม่เป็นอาบัติเพราะคลาดกำหนดไป ถ้าไม่ถึงกำหนดนั้นๆ ถ้ามีผู้ถามอย่างนี้ ก็เห็นจะผู้ตอบหายๆ บ้าง ถ้าละเอียดขอตกกันหม้อหันมาหาหายบั้น ก็เพราะมีพระบาลี ในวัตรสุภณายิกขันธ ว่าให้ประพฤติตามพระเจ้าแผ่นดินในหลวงบาทหมายให้ทำอย่างใดก็ต้องทำอย่างนั้น ให้ถืออย่างใดก็ต้องถืออย่างนั้น ซึ่งว่าอย่างนี้ก็คือว่าตามใจคนที่จะไม่ขัดบ้านเมืองเดียวกัน และจะไม่ขัดอำนาจผู้มีบรรดาศักดิ์ คำที่ว่าอย่างนี้ คือจะจดหมายวันคืนในที่พวกไปปดบาดหมาย แลศุภมาสวันคืนในกรรมธรรมบริคณห์^{๒๒} ต่างๆ ตามกฎหมายนั้นก็ดี ตามพระราชกำหนดวันถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแลวันตรุษ วันสงกรานต์สารทเป็นการเล่นนักษัตรฤกษ์ แลวันวิเศษกำหนดพระราชพิธีมงคลการ อวมงคลการต่างๆ ก็ดีตามธรรมเนียมบ้านเมืองไม่เกี่ยวข้องด้วยการพระพุทธศาสนานั้นควรแท้แล้ว แต่การที่มาเกี่ยวข้องแก่การพระพุทธศาสนา จะต้องสืบทอดที่แท้จริงจึงจะได้

แลคำที่อ้างว่าพระพุทธเจ้าอนุญาตให้ทำตามพระเจ้าแผ่นดินนั้นคือ ผู้ที่ว่าจะอย่างนั้นไปถวายอาบาสิ ที่ว่าด้วยวัตรสุภณห์ตั้งว่าก่อนนั้นมาว่า อย่างหนึ่งก็เพราะเมาคำอรรถกถาที่ว่า วิสุงคามสีมา ซึ่งเป็นของไม่มีในบาสินั้นมาพูดมากไปอย่าให้ว่ามากไปเลย

(๑๒.ปี ถดู เดือน ฯลฯ ในโลกที่เกี่ยวข้องด้วยดวงอาทิตย์แลจันทร์)

จะขอว่าแต่ความประสงค์ ว่าโลกบัญญัติทุกบ้านทุกเมือง ตั้งชื่อสืบกันมาว่าปี ว่าถดู ว่าเดือน ว่าปักษ์ขึ้น ปักษ์แรม ว่าก็คำๆ ทั้งปวงนี้ ใครไม่ได้ชี้ ใครไม่ได้บังคับ พระอาทิตย์ พระจันทร์ สองดวงโคจรในจักรราศี ถึงที่นั้นๆ ทิศนั้นๆ ก็เห็นด้วยอาการต่าง ในนักษัตรฤกษ์นั้นๆ เป็นคติในปักษ์นั้นๆ ขึ้นเอง ถดูหนาว ถดูร้อน ถดูฝน เวียนไปสามแล้ว จึงเป็นปี พระจันทร์ (เต็มดวงอยู่กับดาวฤกษ์) ฤกษ์ ๒ แก่นาที่ ฤกษ์ ๓ แก่นาที่ จึงเข้าถดูหนาว เมื่อพระจันทร์ดวงเต็มอยู่ (อยู่กับดาวฤกษ์) ฤกษ์ ๑๑ ฤกษ์ ๑๒ ฤกษ์ ๑๓ จึงเข้าถดูร้อน เมื่อพระจันทร์ดวงเต็มอยู่กับดาวฤกษ์ ๑๒ ฤกษ์ ๑๓ ฤกษ์ ๑๔ จึงเข้าถดูฝน ต่อถดูประจวบกับ (จึงจะว่า) เป็นปีได้ แต่ตามธรรมเนียมที่ใช้ในต้นศาสนา เอาเหเมนตฤกษ์เป็นต้น (วัตรสาถดูเป็นปลาย) เพราะถดูหนาวสมมติว่าเป็นเช้า ถดูร้อนสมมติว่าเป็นกลางวัน ถดูฝน (เวลาที่คนจะหยุดพัก) สมมติว่าเป็นกลางคืน เพราะฉะนั้นธรรมเนียมนับอายุยี่สามสี่ จึงตั้งต้นแต่หน้าเดือน ๑๒ เป็นธรรมเนียมมา

(๑๓.ผู้ชี้วันพระ)

ก็อธิกมาสมีแทรกทั้ง ๓ ถดู ทำให้ถดูหนึ่งเป็น ๕ เดือน ไปลางนั้นลางคราว ก็เพราะกำหนดพระจันทร์เพ็ญไม่ถึง

กลับ

^{๒๐} จิวัตรเขต – ควรเป็น “จิวัตรกาล” ตามหนังสือความรู้เรื่องปกขคนนา.

^{๒๑} กฐินุพการสมัย – ในหนังสือความรู้เรื่องปกขคนนาว่า “กฐินัตถการสมัย”.

^{๒๒} บริคณห์ – น. เรือน, คำที่แน่นอน, สิ่งที่ถูกต้องแล้ว, ความกำหนดถือเอา, ความยึดถือ, การจับ. ก. นับคะแนน, ประมวล (ป.ปริศคณ).

หน้าปลาย

ปลาย

ที่เป็นที่เปลี่ยนฤดูตั้งว่า จึงต้องอธิกมาส ฤดูจะมาบอก(กัน)เอาเปล่าๆ ไม่แลดูนักษัตริฤกษ์ในท้องฟ้าจะว่าเป็นถูกไม่ได้ ถ้าพระจันทร์เพ็ญไม่ถึงฤกษ์อาสาธแล้ว ถึงเจ้าแผ่นดินจะมาบังคับให้พระสงฆ์เข้าพรรษาแต่เดือน ๖ กิตติ เดือน ๗ กิตติ ก็(ไม่)เป็นพรรษาได้ฉันใด ถึงว่าการ(ละเอียดยกลง)ไปในวันดับ วันเพ็ญ แลวัน ๘ คำทุกเดือนก็เหมือนกัน เมื่อมิใช่วันดับแท้เพ็ญแท้ แลมิใช่วันที่ ๘ แต่หน้าดับแท้เพ็ญแท้ ถึงเจ้าแผ่นดินจะมาบังคับให้เป็นวันพระ ให้เป็นวันอุโบสถ ก็ไม่เป็นเหมือนกันตามพระพุทธศาสนา เพราะบัญญัติในพระพุทธศาสนา เอาจากเหตุสี่ ฤกษ์ปณรสี ที่เป็นดับแท้เพ็ญแท้ แลวันที่ ๘ แต่หน้าดับแท้เพ็ญแท้นั้นไป เป็นวันพระเป็นวันอุโบสถ ถ้าจะทำตามศาสนาแล้วก็ต้องถือศาสนาอย่างเดียว พระจันทร์ที่เพ็ญแลดับนั้น เป็นผู้ชี้วันพระแก่คนทั้งปวง ฯ

(๑๔.จะตั้งตำรา ต้องสมมติกาลคติตามมัธยม)

ก็การจะสังเกตว่าพระจันทร์เพ็ญเมื่อไรดับเมื่อไร พระจันทร์เพ็ญนั้นสังเกตง่าย คือวันไรเห็นพระจันทร์วงกลมแท้ ไม่ร่อยหน้าร่อยหลัง วันนั้นเป็นวันเพ็ญ แต่เมื่อพิเคราะห์เข้าโดยละเอียด เวลาที่จะเห็นพระจันทร์ตามดวงอยู่นั้น เห็นอยู่ ๑๒ ชั่วโมง คือก่อนเวลาเพ็ญแท้ ๖ ชั่วโมง แลทีหลังเวลาเพ็ญแท้ ๖ ชั่วโมง กาลคติจันทร์เล็งกับพระอาทิตย์ เป็นมัธยมเสมอไป สมมติว่าเท่ากัน การจะคิดตัดลงเป็นวันได้ ว่าปักข์นี้ ๑๔ วัน ปักข์นี้ ๑๕ วัน แต่การละเอียดยังมีอีกชั้นหนึ่ง คือพระจันทร์(ลงที่เดิน)สูงเห็นดวง(เล็ก)ลง แลเดินเข้าไป ลางที่พระจันทร์เดินต่ำเห็นดวงใหญ่เดินเร็วไป ก็การที่ไม่เสมออย่างนี้ เมื่อเอามาเฉลี่ยคือเอาเร็วมาไขช้า ผ่อนสมมติว่าเวลาคติพระจันทร์เสมอกันเรียกว่า เวลามัธยม พอจะคิดตัดลงเป็นปักข์แต่จำนวนวันได้ ก็กาลเมื่อพระจันทร์เดินเร็วแล้วก็มักเพ็ญเร็วไปกว่าเวลาที่ชี้โดยมัธยม อย่างยิ่งถึง ๑๑ โมงก็มี หย่อนก็มี เมื่อพระจันทร์เดินสูงเข้าไป พระจันทร์ก็เพ็ญช้า ทีหลังเวลาที่ชี้โดยมัธยม ถึง ๑๑ ชั่วโมงหย่อนๆ ก็มีกลางคราว แต่การนั้นเป็นการยากที่จะคิดวางลงเป็นแบบแผน ที่จะท่องด้วยปากจะจำด้วยใจ ไม่ต้องทำเลขคูณหารได้ แต่ที่คิดด้วยเวลาช้าเร็ว โดยพระจันทร์เดินสูงต่ำนี้ จะคลาดมากถึง ๙ โมง ๑๐ โมง ก็จะมีปีละครั้ง ๒ ครั้งดอก ที่จะใกล้กับมัธยมนั้นโดยมาก จะคิดเอาเดินสูงเดินต่ำเข้าด้วย จะตั้งวิธีตำราที่จะจำด้วยปากยากไป

(๑๕.เวลามัธยม-ปาฏิหาริย์อุโบสถ)

เมื่อจะใช้แต่เวลามัธยมก็คงจะไม่ผิดจากเวลาที่แท้ถึง ๒ วัน ลางที่อย่างเช่น มีบ่อยๆ ในการที่นับตามธรรมเนียมบ้านเมืองนี้เลยเพราะการที่นับปักข์แต่ตามมัธยม จึงได้มีบัญญัติปาฏิหาริย์ปักข์อุโบสถ^{๒๓} ฤกษ์ปณรสีอุโบสถ^{๒๔} ให้จำศีลมีวันรับวันส่ง เพื่อจะให้ได้ประจวบกับเวลาพระจันทร์ดับ พระจันทร์เพ็ญ แลพระจันทร์เป็นกึ่งดวงทุกๆ คราวอุโบสถ การให้ถือปาฏิหาริย์ปักข์อุโบสถ ฤกษ์ปณรสีอุโบสถคือ จำศีลวันหน้า วันหลัง ของวันอุโบสถที่ชี้โดยมัธยมนั้น เป็นการออกชื่อในบาลีแลอธิบาย มีในอรรถกถาเป็นอันมาก เมื่อพิจารณาไปก็เห็นเป็นอันต้องการ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งคือจะให้คนมีเวลารักษาศีลอยู่

^{๒๓} ปาฏิหาริย์อุโบสถ - อุโบสถที่รักษาคงตลอด ๔ เดือนฤดูฝน คือ ตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ จนถึงวันเพ็ญกลางเดือน ๑๒ ปาฏิหาริย์อุโบสถ ถือตามคตินิยมของคนอินเดียในสมัยนั้น เทียบเคียงได้กับเรื่องบัญญัติการจำพรรษาของภิกษุ ในวัฏสัพพนิยคชั้นธกะ.

^{๒๔} อุโบสถที่รักษาเป็นพิเศษกว่าปกติ คือ รักษาคราวละ ๓ วัน คือ วันรับ วันรักษา และวันส่ง เช่นจะรับอุโบสถวัน ๘ ค่ำ ต้องรับและรักษามาแต่วัน ๗ ค่ำ ตลอดไปจนถึงวัน ๙ ค่ำ จนได้อรุณใหม่ของวัน ๑๐ ค่ำนั่นเอง จึงหยุดรักษา (ปาฏิหาริย์อุโบสถ บางแห่งแสดงว่า ๕ เดือน คือ ตั้งแต่เดือน ๘ ถึงเดือน ๑๒ บางอาจารย์กล่าวว่า ๓ เดือน คือ เดือน ๘ เดือน ๑๒ เดือน ๔ บางพวกกล่าวว่า ๔ วัน คือ ๗ ค่ำ ๙ ค่ำ ๑๓ หรือ ๑๔ ค่ำ ๑ ค่ำ).

พร้อมกับ(เมื่อเวลาพระจันทร์เป็นเพ็ญเต็มดวง ฤาเวลาสมาสับกับอาทิตย์เป็นวันดับแท้ ฤาเวลาเมื่อเห็นเป็นกึ่งดวงเมื่อกลาง ปักษ์นั้นให้ได้ โดยตามการที่มันแปรซ้ำเร็วไป)^{๒๕} เพราะพระอาทิตย์ พระจันทร์ บางทีเดินซ้ำดังว่าแล้วนั้น

(๑๖.ชี้ตามเวลามัธยม ไม่ผิดมากอย่างธรรมเนียมที่ใช้กัน)

ก็ถ้าว่าวันดับวันเพ็ญได้ชี้ตามมัธยมแท้แล้ว เวลาพระจันทร์เป็นเพ็ญดับแลเป็นกึ่ง ถึงจะคลาดซ้ำเร็วไปก็คงตกอยู่ แต่ในวันหน้า วันหลังของวันที่ชี้ตามมัธยม จะไม่ผิดมากในบางคราวเหมือนเช่นธรรมเนียมที่ใช้ในสยามนี้ เพราะอย่างธรรมเนียมที่ใช้ในสยาม โหรวางอริการไม่สู้ถนัด ลางที่วางเร็วไปนัก พระจันทร์ถ้วนเพ็ญไปโน้น ๑๓ ค่ำ แลเป็นกึ่งในข้างขึ้นหกค่ำ ข้างแรมหกค่ำ ขึ้นค่ำหนึ่งเห็นพระจันทร์ก็มี ลางที่วางอริการช้าไปนัก พระจันทร์ไปเพ็ญต่อแรมสองค่ำ ไปเป็นกึ่งต่อขึ้นสิบค่ำ แรมสิบค่ำ วันดับยังเห็นพระจันทร์ข้างรุ่ง แลขึ้นห้าค่ำจึงเห็นพระจันทร์ข้างตะวันตกก็มี การที่เป็นดังนั้นก็เพราะถือลัทธิหายา จะให้ง่ายหนักไปคือถือลัทธิว่า เดือนชื่อเป็นคู่ เป็นเดือนถ้วน ๓๐ วัน (เดือนชื่อมีปลายปีลด)^{๒๖} คงเป็นเดือนขาดมีแต่ ๒๙ วัน นับลำดับค่ำในปักขเฉพาะให้ขาดแต่ในข้างแรม แลเดือนอธิกมาสเฉพาะให้มีเดือนแทรกในเดือน ๘ เป็น ๓๐ วันถ้วน เสมอทุก คราว จนปักขถ้วนติดกันไปถึงห้าปักข แลเมื่อยามจะแซมอริการ เฉพาะให้แซมในแรมเดือน ๗ เอาเป็นเดือนถ้วนจนปักข ถ้วนติดกันไปถึง ๗ ปักข ก็มักชักให้คลาดเป็นหน้า เป็นหลังไป ได้ถึงสองวันดังว่าไม่เสมอ

(๑๗.ลำดับปักขตามมัธยม)

ก็ลำดับที่ชี้ตามมัธยมนั้น ปักขถ้วนติดกันไปถึง ๕ ปักขไม่มี มีแต่ถ้วน ๓ ขาดหนึ่ง ไป ๓ คราวบ้าง ๒ คราวบ้าง แล้วก็ถ้วน ๔ ขาด ๑ เข้าคั่นๆ เมื่อไรเวลาพระจันทร์ดับแลเพ็ญลาลงมาถึงใกล้หกโมงแล้วก็แซมเป็นปักขถ้วน ๔ ขาด ๑ ไม่ถือว่าข้างขึ้นข้างแรมในเดือนใดๆ คติพระจันทร์ พระอาทิตย์จึงเสมอเรียบ กว่าถือตามธรรมเนียมที่ใช้ในสยามนี้ ๖

อนึ่ง การให้ถือปาฏิหาริย์ปักขอุโบสถ ฤาปาฏิหาริย์อุโบสถ คือวันหน้า วันหลัง ของวันอุโบสถที่ชี้ตามมัธยมนั้น คือ จะให้คนอยู่ในประเทศต่างๆ รอบมนุษย์โลกย์ไป ใครอยู่ที่ใดๆ ก็ดี เมื่อว่าได้ถือศีลตลอด ๓ วันนั้นแล้ว คงจะได้พร้อมกับเวลา พระจันทร์เป็นเพ็ญเป็นดับแลถึงทุกที่ทุกคราว เพราะในแผ่นดินเวลาเช้า บ่าย ค่ำ เที่ยงคืน รุ่ง ไม่พร้อมกัน ย่อมเวียนหันผ่น เลื่อนกันไป เวลาใดพระจันทร์เพ็ญแลดับแลเป็นกึ่ง ชะรอนนั้นก็เข้าของที่บางแห่ง สายของที่บางแห่ง บ่ายของที่บางแห่ง ค่ำ ของที่บางแห่ง จนถึงเป็นวันหน้าของที่บางแห่ง วันหลังของที่บางแห่งไปก็มี แต่จะเกินวันหน้า วันหลัง ไปเป็นไม่ได้

ลำดับปักขที่จะชี้โดยมัธยมนั้น ให้รู้โดยสังเขปดังนี้ ได้คำนวณไว้ได้เป็นแน่แล้ว

ปักขนั้นคือแปลว่า ปัก ว่าฝักฝ่าย คือเวลาตั้งแต่พระจันทร์ดับหาเพ็ญ แต่เพ็ญหาดับ เรียกว่าปักขหนึ่งๆ ไม่คิดว้า ไหนขึ้นไหนแรมแลเดือนไรเลย เอาแต่ปักขเรียงไปตามกาลที่ควร

ปักขมีสองคือปักขน้อย ๑๔ วันเป็นสิ้นปักข แลปักขใหญ่ ๑๕ วันเป็นสิ้นปักข ปักขมีสองอย่างเท่านี้

แล้วคิดวางปักขใหญ่ ๑๕ วัน เรียงกันไป ๓ ปักข แล้ววางปักขน้อยปักขหนึ่ง ๑๔ วันต่อเข้า รวมเป็น ๔ ปักขคือ ๒ เดือน นับเป็นวัน ๕๙ วัน ชื่อวักน้อย เมื่อนับปักขใหญ่ ๔ ปักข เรียงไปปักขละ ๑๕ วัน เป็น ๖๐ วันแล้ว จึงวางปักขน้อย ปักขหนึ่ง ๑๔ วันต่อเข้า เป็น ๕ ปักขคือ ๒ เดือนกึ่ง คิดเป็นวัน ๗๔ วันเรียกว่าวักใหญ่

แล้วจึงวางวักน้อย ๓ วักติดกันไป แล้วจึงวางวักใหญ่ไคหนึ่งต่อเข้า รวมเป็น ๑๗ ปักขคือ ๘ เดือนกึ่ง คิดเป็นวัน ๒๕๑ วัน เรียกว่าสมุหใหญ่ เมื่อวางวักน้อยแต่ ๒ แล้ว วางวักใหญ่ทีเดียวเป็น ๑๓ ปักขคือ ๖ เดือนกึ่ง คิดเป็นวัน ๑๘๒ วัน ชื่อว่าสมุหน้อย

^{๒๕} เมื่อพระจันทร์กึ่งดวง, เพ็ญเต็มดวง และพระจันทร์ดับ ให้อนุโลมไปตามกาลที่มันแปรซ้ำไป หรือเร็วไป.

^{๒๖} เดือนชื่อเป็นคู่.

วางสมุทใหญ่เรียงกันไป ๕ สมุท แล้วจึงวางสมุทน้อยสมุทหนึ่งต่อเข้า รวมเป็น ๙๘ ปักข์คือ ๔๙ เดือนถ้วน คิดเป็นวัน ๑๔๔๗ วัน ชื่อพยุหน้อย เมื่อนับสมุทใหญ่ติดกันไปถึง ๖ สมุท แล้ววางสมุทน้อยต่อเข้าสมุทหนึ่งรวมเป็น ๑๑๕ ปักข์คือ ๕๗ เดือนกึ่ง คิดเป็นวัน ๑๖๙๘ วัน ชื่อว่าพยุทใหญ่

วางพยุหน้อยเรียงกันไป ๑๐ ครั้งแล้ว จึงวางพยุทใหญ่มากครั้งหนึ่ง รวมเป็น ๑๐๙๕ ปักข์คือ ๕๔๗ เดือนกึ่ง คิดเป็นวัน ๑๖๑๖๘ วัน ชื่อสัมพยุทใหญ่ เมื่อเรียงพยุหน้อยติดกันไปแล้วครั้ง แล้วจึงวางพยุทใหญ่ครั้งหนึ่งต่อเข้าทีเดียว รวมเป็น ๙๙๗ ปักข์คือ ๔๙๘ เดือนกึ่งคิดเป็นวัน ๑๔๗๒๑ วัน ชื่อว่าสัมพยุทน้อย สัมพยุทใหญ่เรียงเสมอไปถึง ๑๗ คราวแล้ว ถึงคราวที่ ๑๘ จึงวางสัมพยุทน้อยคราวหนึ่ง ชื่อว่าอัฐารสทหนึ่ง

คติพระอาทิตย์ พระจันทร์ เป็นไปอย่างนี้ ในครั้งคราวที่จะคำนวณตลอดดูได้หลาย ๑๐๐ หลาย ๑๐๐๐ ปี แต่จะว่าให้มากกว่านี้ก็จะเกินอายุแลเหลือปัญญาจำไป จะว่าแต่ในชั่วอายุปู่ตายายของคนในกาลบัดนี้ ได้คำนวณจับได้เป็นแน่แล้ว แต่สุริยศาสตร์สารัมภ์ชี้ว่า

ตั้งแต่วันจันทร์ แรมหนึ่งค่ำ เดือนสาม ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๐๙๗ นั้นมา นับตั้งต้นสัมพยุทใหญ่ที่ ๑ เป็นอัฐารสทปัจจุบันนี้

นับมาจนถึงวันจันทร์ แรมสิบสี่ค่ำ เดือนสิบสอง ปีมะโรงนักษัตรสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ได้ ๓ มหาสัมพยุทถ้วนทีเดียว

ให้นับต้นมหาสัมพยุทที่ ๔ ตั้งวันอาทิตย์ ขึ้นหนึ่งค่ำ เดือนอ้าย ปีมะโรงนักษัตรสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ไป ฯ ลำดับปักข์ใหญ่ ปักข์น้อย วัคน้อย วัคใหญ่ สมุทใหญ่ สมุทน้อย พยุหน้อย พยุทใหญ่ ในสัมพยุทนั้น ให้คิดเหมือนอย่างว่ามานั้นเถิด

ถึงที่คิดปักข์ณนา อย่างพวกระรมยุติกาลือวันพระเลื่อนมาแต่หลัง ก็ตามกำหนดตั้งแต่ว่ามานี้แล ถ้าจะคิดข้างหลังก็ถอยหลังขึ้นไป ถ้าจะคิดข้างหน้าก็ไปตามลำดับ อย่าให้ต้องบ่นจู้จี้มากไปเลย บอกเท่านั้นเชื่อว่าถ้วนถี่แล้ว จำไว้ให้ได้อย่างไหลอย่าหลง วันอังคาร ขึ้นหนึ่งค่ำ เดือนห้า ปีมะโรงสัมฤทธิศก เป็นวันต้นของปักข์ที่ ๓ ในวัคใหญ่ซึ่งเป็นปลายของสมุทใหญ่ที่ ๖ ในพยุทใหญ่ซึ่งเป็นปลายสัมพยุทใหญ่ที่ ๓ ฯ

วันพฤหัสบดี ขึ้นสองค่ำ เดือนหก เป็นต้นของปักข์น้อยซึ่งเป็นปลายของวัคใหญ่ ในสมุทใหญ่ที่ ๖ ของพยุทใหญ่ซึ่งเป็นปลายสัมพยุทใหญ่ที่ ๓ ถึงวันพุธ ขึ้นสิบห้าค่ำ เดือนหก เป็นสิ้นสุดสมุทใหญ่ แต่วันพฤหัสบดี แรมหนึ่งค่ำ เดือนหก ไปเป็นสมุทน้อย คิดแต่วันนั้นไปถึงวันอาทิตย์ ขึ้นสิบห้าค่ำ เดือนแปด ได้ ๕๙ วัน เป็นวัคน้อยที่หนึ่ง

แต่วันอาทิตย์ แรมหนึ่งค่ำ เดือนแปด ไปถึงวันอังคาร ขึ้นสิบห้าค่ำ เดือนสิบ ๕๙ วัน เป็นวัคน้อยที่ ๒

แต่วันพุธ แรมหนึ่งค่ำ เดือนสิบ ไปจนถึงวันเสาร์ แรมสิบห้าค่ำ เดือนสิบสอง ๗๔ วันเป็นวัคใหญ่

ในที่สุดสมุทน้อย ซึ่งเป็นปลายของพยุทใหญ่ ในปลายสัมพยุทใหญ่ที่ ๓ ซึ่งล้นลงเพียงวันนั้น วันอาทิตย์ แรมหนึ่งค่ำ เดือนอ้าย ให้คิดเป็นสัมพยุทใหญ่ที่ ๔ ต่อไปเถิด ฯ

ในวัคทั้งปวงปักข์น้อยเป็นหลายปักข์ข้างต้นเข้ามา ๓ บ้าง ๔ บ้าง เป็นปักข์ใหญ่คือปักข์ถ้วน ฯ

วิธีปักข์ณนาเช่นว่านี้ไม่สู้ยากนัก จนถึงต้องคูณหารท่าเลข เมื่อจำเค้าเงื่อนลำดับได้ดังนี้แล้ว ก็พอจะคิดว่าปักข์นี้ปักข์หน้าอย่างไรให้ถูกได้ แลไม่สู้ยุ่งยากเหมือนธรรมเนียมใช้ในเมื่อนี้ จนถึงใครๆ ก็จำได้ไปเสียหมด ไม่ต้องคอยถามผู้รู้คือพระสงฆ์แลพราหมณ์แลอื่นๆ

(๑๘. พระพุทธานุญาตให้เรียนปักข์ณนา)

มีเรื่องในบาลีอุโบสถขันธมหาวคินัยว่า พระสงฆ์เดินเข้าไปบิณฑบาตในบ้าน มนุษย์ทั้งหลายถามว่าวันนี้เป็นดิถีเท่าไรของปักข์ พระสงฆ์ตอบว่า เราทั้งหลายไม่รู้เลย ชาวบ้านจึงนิทนายยกโทษว่าภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ แต่สักว่านับปักข์ไม่รู้จะรู้อะไรที่ดีไปกว่านี้เล่า ความนั้นทราบถึงพระพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงอนุญาตให้เล่าเรียนการนับปักข์ พระสงฆ์ทั้งปวงสงสัยว่า

จะให้ใครเรียนการนับปักข์เอาความกราบทูลถาม พระองค์จึงตรัสอนุญาตว่าให้ ภิกษุทั้งหลายทั้งปวง หมอดด้วยกันทั้งนั้นเรียนนับปักข์ ๖

(๑๙.มีตำราปักขคณนา)

ด้วยคุณิทานี้ก็เห็นความขัด ว่าครั้งพุทธกาลนั้น การที่จะเรียนสูตรเป็นตำราสำหรับนับปักข์ให้ถูกนั้นมีสูตรนั้น ไม่ได้ นับ ด้วยเดือนด้วยปีแลขึ้นแลแรม ให้นับแต่ตามลำดับปักข์เหมือนอย่างว่า ตำรานั้นจะไม่สู้ง่ายนักเช่นถือกันในเมืองนี้ ชาวบ้านจึงต้องถามพระสงฆ์ไม่ถามกันเอง แลครั้งนั้นพระสงฆ์ยังไม่ได้เรียนจึงตอบว่าไม่รู้ แลวิธีนั้นไม่สู้ยากนักเขาจึงนิทา ว่าแต่สักว่าปักขคณนาก็ยังไม่รู้ แลการนั้นก็มิสู้ยากนัก จนถึงมาเป็นกัณฑ์กิตขวงแก่ทางสมณวิปัสสนา พระพุทธเจ้าจึงทรงอนุญาตให้เรียน คือต้องเล่าต้องบ่นต้องจำ วิธีอย่างธรรมเนียมใช้ปีเดือนในแผ่นดินสยามนี้ ง่ายนักไปใครๆ ก็รู้ ไม่ต้องถึงเล่าบ่นจำ ก็การเรียนวิชาวาทปฏิบัติทนายสุริยาคาห จันทรคาห^{๒๗} ยากนักไปต้องคูณต้องหารต้องเป็นกัณฑ์มากในศาสนาจึงติเตียนว่าเป็นติรฉานวิชา

ก็วิธีปักขคณนามาเช่นว่า เป็นของไม่ยากนักแลเป็นที่จะให้รู้วันอุโบสถ แลวันธรรมสวนะ เมื่อเขาถามจะได้บอกแก่เขาให้ถูกต้อง ไม่ต้องได้ความสับสนประมาทนิทาด้วย ไม่เป็นกัณฑ์กิตขวงแก่การเล่าเรียนพระพุทธศาสนา นัก พระองค์จึงโปรดให้เรียน แลอรรถกถาต่างๆ ว่าสั่งสอนอุกฤษฏ์ในทางคตะปัจจาคตวัตร พระสงฆ์ถือเจริญกรรมฐานทั้งไปทั้งมา อธิฐานการไม่พูดไม่เจรจา อดน้ำเข้าไปเพื่อบิณฑบาตแล้ว ก็ยังมีบังคับไว้ว่าเมื่อชาวบ้านเขาถามว่า วันนี้ดีเท่าไร ก็ให้ถือน้ำเสียบอกแก่เขาก็ที่ทานว่าดังนี้เพราะเคารพแก่การที่ในบาสิอุโบสถขันธ ๖

(๒๐.ตำรานับปักข์ของเก่าสูญกลายเป็นบอกฤดู)

ก็เรื่องนิทานปักขคณนามาสอบสวนกันเมื่อเวลาลงประชุมทำอุโบสถตั้งนับปักข์นั้น เพราะพระองค์อนุญาตให้เรียนด้วยกันทุกรูปทั้งหมด แต่กำหนดปักขคณนาตั้งว่านี้ สาบสูญไปเสียมานานแล้ว จึงกลายเป็นบอกฤดูที่เรียกว่า อุดกขาน นั้น ขึ้นแต่ในอรรถกถา แลอุดกขานนั้น ก็ไม่มีในบาสิอุโบสถขันธ ดังหนึ่งกวาด แลตามประทีป แลปูอาสน์ แลตั้งน้ำใช้น้ำฉัน แลน้ำฉันทปาริสุทธิ แลนับปักข์ แลให้อาวทนางภิกษุณี ที่มีในบาสิขันธ นั้นเลย แลการที่ชาวบ้านเขาจะถาม เขาก็ไม่ได้ถามว่าฤดูนี้ฤดูอะไร จะหนาวฤาร้อน ฝนถาแล้ง เขาก็เห็นอยู่เองไม่ต้องถาม อนึ่ง ในฤดูนั้นจะลงโบสถ์ก็ครั้ง ได้ลงแล้วก็ครั้ง ยังก็ครั้ง มิใช่ธุระปะปังของเขา เขาจะถามทำไม การที่ทำอยู่ก็สักว่าทำไป ไม่สมไม่ร่วมกับนิทานที่มาในบาสิ ผู้จะเรียนจะศึกษาให้ชอบกับเหตุผล จงคิดดูจงดีเถิด ๖

(๒๑.อธิกมาส อธิกวาร ไม่ได้สอบ เชื่อมั่นไม่ได้)

ว่าถึงอธิกมาสก็ดี ถึงจะแซมอธิกวารเดือนเจ็ดเป็นเดือนถ้วนก็ดี พระสงฆ์บ้าง ดูโหรบ้าง ก็อวดรู้ไปต่างๆ แต่ไล่เขาก็ไม่ได้หลักหลายเค้าเงื่อนอันใด ที่เป็นรากของความรู้เป็นแต่กุสมมุตปฏิทิน แลสังเกตด้วยดิถีสงกรานต์ว่าต้องอย่างก็ดี พลิกๆ สมุดปุมไปแล้วก็ดี แล้วก็กะโง้งๆ เก้งๆ เอะไม่ได้ทำเลขละเอียดลึกซึ้งได้เค้าได้เงื่อนอะไร ไม่ได้สอบด้วยวิชาวาทเมืองต่างๆ

อนึ่ง สังเกตสังเกตกันน้อยนักงุ่มง่าม เมื่อจะถามถอยหลังไปฤาสืบไปข้างหน้า ว่าวันนั้นปีนั้นเป็นวาระอะไรก็จน ต้องค้นปุมดูจึงคิดถูก ถามว่าแต่ปีนั้นวันนั้นมาถึงปีนั้นวันนั้น เป็นก็เดือนก็วัน ก็นับไม่ใคร่จะถูก พวกโหรที่เป็นแต่คลั่งมๆ ง่าย ๆ จับกลเม็ดเบ็ดพรายไม่ได้แม่นยำอย่างนี้เชื่อนักไม่ได้

^{๒๗} สุริยาคาห จันทรคาห.

(๒๒.เค้าเงื่อนทำปักขคณนา)

ผู้ซึ่งซื้ออิกมาสแลทำปักขคณนานี้ ถ้าจะมีผู้ซักถามว่าคั่นควอย่างไร จะพรรณนาให้ฟังก็ได้ แต่กลัวผู้ฟังจะเกียจฟัง ผู้อ่านจะเกียจอ่าน แต่ผู้ที่อยากจะคั่นควอยากรู้ เมื่อไม่บอกไว้ให้บ้างก็จะไม่ได้ความเลย ว่าได้เค้าเงื่อนมาแต่ไหน จะต้องบอกไว้ให้พอเข้าใจ ว่ากำลังอิกมาสเกิดทุกเดือน เพราะพระอาทิตย์โคจรรอบหนึ่งถึง ๓๖๕ วัน ๖ โมง ๑๒ นาฬิกา ๒๙ วินาทีเศษ ในเวลาเมื่อทั้งตำราสารัมภ์ แต่เดี๋ยวนี้โคจรเร็วเข้ามากว่านั้น แต่ว่าเล็กน้อยดอก ว่าตามตำราเดิมเถิดว่าเท่านั้น

ก็เดือนจันทร์เพ็ญต่อเพ็ญดับต่อดับเพียง ๒๙ วัน ๑๒ โมง ๔๔ นาฬิกา ๒ วินาทีกับ ๘๘ สตางค์ ๑๒ เดือน จันทร์คือเพ็ญ ๑๒ หนฤดับ ๑๒ หน ๔๘ นาฬิกา ๒๕ วินาทีกับ ๕๖ สตางค์ ลงออกเสียจากรอบอาทิตย์ คือสงกรานต์ต่อสงกรานต์ ยังเหลืออยู่ ๑๐ วัน ๒๑ โมง ๒๔ นาฬิกา ๓ วินาที ๔๔ สตางค์ เรียกว่าเกณฑ์อิกมาสขึ้นในปี ๑

เกณฑ์นั้นแบ่งออก ๑๒ ส่วน ก็ได้ส่วนละ ๒๑ โมง ๔๗ นาฬิกา หยอนเล็กน้อยไม่ถึงวินาที เท่านั้นชื่อว่าเกณฑ์อิกมาสขึ้นในเดือน ๑ ถ้าแบ่งออกสองส่วนเป็นปักข์ กำลังอิกมาสขึ้นปักข์ละ ๑๐ โมง ๕๓ นาฬิกา ๓๐ วินาทีหยอนๆ กำลังอิกมาสขึ้นเสมออย่างนี้ ถ้าจะคิดสักซึ่งก็ต้องคิดตั้งแต่ต้นกลียุคมา แต่เห็นว่าจะลำบากไป ถ้าคิดเอาแต่เดือน ๙ ในปีที่เป็นสุทธะระยะ ๑๙ (ปี) ที่ออกชื่อมาก่อน แล้วบวกกำลังเดือนไปทุกเดือนก็ได้ ถ้าจะคิดนับปีเอาเดือน ๙ เป็นต้นต่อๆ ไป เอากำลังทั้งปีบวกต่อมาเดือนอิกมาสเข้าแล้ว ต่อถึงปีที่จวนจะครบจำนวนที่บวกเข้าๆ ใกล้เคียงจะเป็น ๒๙ วันอยู่แล้ว จึงเอาเกณฑ์เดือน ถ้าเกณฑ์ปักข์บวกไปตามควร เมื่อไรเกณฑ์ที่บวกนั้นมากกว่า ๒๙ วัน ๑๒ โมง ๔๔ นาฬิกา ๒ วินาที ๘๘ สตางค์ ก็เอาจำนวนนั้นลบเสีย ลบได้ในเดือนใดเดือนนั้นเป็นอิกมาส ให้นับเป็นเดือนอิก อย่ายเรียกเป็นชื่อเดือนสำหรับปี เศษที่เหลือคงไว้ เอาเกณฑ์ปี เกณฑ์เดือน เกณฑ์ปักข์ บวกต่อไปทุกปี ถ้าทุกเดือน ถ้าทุกปักข์ กว่าจะลบได้อีกอย่างก่อนนั้น การที่ทำอิกมาสนั้นคืออย่างนี้ กำลังอิกมาสเกิดด้วยอาทิตย์เดินเข้ากว่าจันทร์ ฯ

ว่าถึงอิกวารนั้น เป็นพระจันทร์ซัวดับซัวเพ็ญไม่ตรงขาดอยู่เพียงโง่ง คือ ถ้าหากว่าจันทร์ซัวดับต่อเพ็ญ ซัวเพ็ญต่อดับ ที่เรียกว่าปักข์นั้น คงเสมออยู่เพียง ๑๔ วันกับ ๑๘ โมงถ้วน ถ้าเดือนหนึ่งคือซัวดับต่อดับ เพ็ญต่อเพ็ญ จะเป็นแต่ ๒๙ วัน ๑๒ โมงถ้วน ไม่มีเศษแล้ว ๑๒ โมงสองหน ผสมเป็นวันเอาไปบวกเสียกับ ๒๙ ในเดือน ๑ เป็นเดือนถ้วน ยังอีก ๒๙ เอาเป็นเดือนขาดก็จะใช้เสมอได้ไปอย่างธรรมเนียมเมืองนี้ไม่ต้องแซมอิกวารเลย

แต่ถ้าตั้งนั้นเดือนแปดหลังในปีมีอิกมาสจะต้องเอาเป็นเดือนขาด เดือนเก้าเอาเป็นเดือนถ้วน เดือน ๘ ปฐมาสารเป็นเดือนขาด เดือน ๘ พุทธาสารจึงกลับเป็นเดือนถ้วน เดือน ๙ เป็นเดือนขาด เดือน ๑๐ เป็นถ้วนไปอย่าเก๋ววนไปอย่างนี้ ไม่ต้องมีปักขคณนา

ก็เพราะเวลาดับเวลาเพ็ญมีเศษอยู่ ไม่ตรงลงที่โง่ง เศษนั้นเรียกว่ากำลังอิกวารๆ ขึ้นในปักข์หนึ่ง ๒๒ นาฬิกา ๑ วินาที ๔๔ สตางค์ เดือนหนึ่ง ขึ้น ๔๔ นาฬิกา ๒ วินาที ๘๘ สตางค์ คิดปักขคณนาบวกกำลังอิกวารไปทุกปักข์ เมื่อไรกำลังอิกวารขึ้นในปักข์ที่ควรเป็นปักข์ขาด ต่อสามปักข์ซึ่งเป็นปักข์ถ้วนติดกันมาแล้วนั้น ขึ้นถึงห้าโง่ง ๑๘ นาฬิกาขึ้นไป เมื่อนั้นปักข์นั่นเองเป็นปักข์ถ้วนเป็นที่ ๔ เข้าแล้วจึงนับวันหน้าแต่นั้น ๑๔ วันเป็นปักข์ขาด ในท้ายมหาวัดนั้น เศษขาดน้อยเกิน น้อยที่สุดในมหาวัดนั้น ก็คิดบวกคิดใช้ต่อไปเถิด ด้วยกำลังปักข์เท่าที่ว่าทุกปักข์ ทำไปโดยละเอียดก็คงจะเห็นเหมือนเช่นว่า ในตำราปักขคณนานั้นทีเดียว อย่างว่าให้มากไปเลย

ถ้าใช้ตามปักขคณนานี้ ไม่ต้องใช้อิกวาร เพราะกำลังอิกวารขึ้นถึงเกือบหกโง่ง ก็ใช้กันหายไปอย่างนี้ ถึงดูเป็นใช้ถี่มากก็เป็นการตรง เหมือนหนึ่งดอกเบ๊ยเขาขึ้นวันละเล็ก วันละน้อย ครอบบาทเมื่อไรก็ใช้เสียทุกคราว ไม่ให้รุ่งรังมากไป ก็เช่นลัทธิใช้อิกวารนั้น โหรที่ทำอิกวารไม่รู้ว่อดอกเบ๊ยค้างเท่าไรเลย ต่อเห็นตัวออกมาว่าฤกษ์เข้าพรรษาคิด ถ้าวัดดับ วันเพ็ญผิดนักก็ใช้เข้า เมื่อใช้คราวไรก็ใช้เต็ม ๔ บาททีเดียวไม่ลดเลย พานจะเกินกำลังอิกวารไปด้วยเหตุนี้ ฝนพระตามปักขคณนาเป็นวันหน้าวันพระตามธรรมเนียมบ้านเมืองไป เพราะไล่เกินกว่ากำลังอิกวารค้าง ต่อกำลังอิกวารขึ้นทุกเดือนจนส่วนที่เกินนั้นหายกัน วันพระจึงตรงกันไป

พึงรู้โดยสังเขปว่าวัดใหญ่ซึ่งเป็นที่สุดสมุหใหญ่ สมุหน้อย ทั้งปวงล่วงเมื่อไร ให้รู้วักาลังอิกวารขึ้นถึง ๖ โมงเมื่อนั้น ก็ถ้ากาลังอิกวารไม่ค้างถึง ๑๒ โมง ในวันดับเดือน ๗ จะใช้อิกวารเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วนไม่ได้เป็นอันขาด ถ้าไปเช้าวันเข้าพรรษาก็ผิดแต่ถือปักขคนนาแลวางอิกมาสให้ชอบด้วยแล้ว วันเข้าพรรษาไม่ผิดเลย ได้ทดลองมาแล้ว ฯ

(๒๓.ตำราวางอิกวาร)

เมื่อไม่ถือปักขคนนา จะคิดแต่หาตำราวางอิกวาร ก็ต้องการของปักขคนนา เมื่อไรสมุหที่มีวันพระตามธรรมเนียมทั้ง ๔ วันพระถูกต้องกันกับวันพระในปักขคนนา ตลอดแต่ต้นสมุหมา ๑๕ ปักข์ก็ดี ๑๑ ปักข์ก็ดี ตามสมุหใหญ่ สมุหน้อย ให้บวกเกณฑ์ก้างอิกวาร ตั้งแต่ปักข์ต้นในสมุหนั้นมาทุกปักข์ทุกเดือน จนกระทั่งวันดับเดือนเจ็ดจึงนับปี เอาเดือนเจ็ดเป็นปลาย เอาเดือนแปดเป็นต้นต่อไป ถ้าปีไม่มีอิกมาส คือแต่เดือนแปดไปถึงสิ้นเดือนเจ็ดหน้า เพียง ๑๒ เดือน ให้เอา ๘ โมง ๔๘ นาที่ ๒๕ วินาที แล ๕๖ สตางค์ บวกเข้าเป็นก้างอิกวารค้าง แลปีต่อไปนั้นมีไขคราวจะมีอิกมาสคือ เดือน ๙ เป็นสองหนตามธรรมเนียมบ้านเมือง ถ้าก้างอิกวารค้างถึง ๑๒ โมง ถ้าถือตามปักขคนนาจะวางอิกวารเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วนเข้าพรรษาไม่ผิด ถ้าไม่วางเข้าพรรษาเดือน ๘ แรมค่างหนึ่งจะผิดไป ต้องเข้าพรรษาแรมสองค่างจึงชอบ แต่ก้างอิกวารขึ้นเพียง ๑๒ โมง ๑๓ โมง เท่านั้น โหรเขามักพะวงไป ด้วยก้างพระจันทร์แลพระอาทิตย์ที่เดินเกินเวลามัธยม ลางที่มากเห็นเป็นเพ็ญในวัน ๑๕ ค่ำอยู่ เขามักไม่ยอมให้วางอิกวาร ต่อก้างอิกวารในวันดับเดือน ๗ ขึ้นถึง ๑๗ โมง ๑๘ โมงขึ้นไป ถึงพระจันทร์เพ็ญเร็วไปก็ไม่เข้ามาถึงวันสิบห้าค่างได้ เขาจึงเห็นพร้อมยอมให้วางอิกวาร ถ้าปีต่อไปเป็นปีมีอิกมาส คือเดือนแปดเป็นสองหนตามธรรมเนียมบ้านเมืองแล้ว ถึงก้างอิกวารในวันดับเดือน ๗ จะมาเท่าใดก็วางอิกวารไม่ได้เป็นอันขาด

ในปีมีอิกมาส คือนับแต่ขึ้นค่างหนึ่งปฐมสาธไป จนถึงสิ้นเดือน ๗ ในปีหน้า ๑๓ เดือนนั้น เอาค้าง ๑๓ เดือน คือ ๙ โมง ๓๒ นาที่ ๒๘ วินาที ๔๔ สตางค์ บวกเข้าด้วยแล้วเอา ๑๒ โมง หักจำนวนโมงเสีย เพราะมีอิกมาสคราวไร ใช้เดือน ๘ ทศยสารเป็น ๓๐ ก็กินก้างอิกวารเสีย ๑๒ โมงทุกเมื่อ ก็ถ้าในวันดับเดือน ๗ ที่เดือนจอกับปีมีอิกมาสนั้น มีก้างอิกวารค้างอยู่น้อย ถึงบวกเข้า ๙ โมงก็ยิ่งต่ำกว่า ๑๒ โมงอยู่ เมื่อนั้นให้เอาจำนวนค้างก้างอิกวารที่บวกแล้วนั้นกลับไปหัก ๑๒ โมงเศษตั้งไว้เป็นเกณฑ์เกินในกับเดือน ๗ ปีหน้า ต่อไปบวกก้าง ๑๒ เดือนปีหน้าแล้ว จึงเอาเกณฑ์เกินไปหักก้างนั้นเสีย เศษเป็นก้างอิกวารในที่สุดเดือน ๗ ต่อไป

ก็ถ้าในที่สุดเดือนเจ็ด ปีไม่มีอิกมาสคือ เดือนแปดสองหนไม่ตามมา ถ้าก้างอิกวารมีอยู่กว่า ๑๒ โมงขึ้นไปถึง ๑๗ โมง ๑๘ โมงแล้ว ไม่มีใครเถียงเลย เมื่อนั้นถึงคราวอิกวารเข้าให้เอาเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วน แล้วเอาวันที่หนึ่งกับ ๒๙ วินาที ๒๐ สตางค์ บวกเข้ากับเกณฑ์อิกวารสำหรับวันหนึ่งซึ่งแทรกนั้น

ก็เกณฑ์อิกวารนั้น ถ้าหมักหมมมาไม่ได้แก่แต่หลัง จนขึ้นถึง ๒๔ โมงมีเศษ ให้เอา ๒๔ โมงหักเสีย เศษเป็นเกณฑ์อิกวาร ในแรม ๑๕ ค่ำเดือนเจ็ดนั้นถ้าเกณฑ์อิกวารไม่ถึง ๒๔ โมง ให้กลับเอาไปลบ ๒๔ โมง เศษตั้งไว้เป็นเกณฑ์เกิน ถ้าเกณฑ์ใช้เกิน น้อยกว่า ๘ โมง ๔๙ ยาที่ ๒๕ วินาที ๕๖ สตางค์ลงมา ก็เอาไปลบเกณฑ์นั้น เศษเป็นก้างอิกวารเหลือในดับเดือน ๗ ปีหน้า ถ้าเกณฑ์เกินมากกว่าก้างอิกวารสำหรับ ๑๒ เดือน ปีนั้น ก็เอาก้างอิกวารลบเกณฑ์เกินไปตั้งไว้เป็นเกณฑ์เกินปลายเดือน ๗ ปีหน้า เพื่อจะได้หักแต่ก้างอิกวารที่มีต่อๆ ไป ฯ

(๒๔.เหตุที่วันพระตามธรรมเนียมคลาดเคลื่อนจากความจริง)

พึงเข้าใจเถิดตามธรรมเนียมสยาม โหรเขาไม่ดู เขาไม่คิดว่าเกณฑ์อิกวารเป็นดอกเบี๋ยค้างขึ้นเสมอเท่าไร ถึงคราวอิกมาสเขาก็ใช้ก้างค้าง เมื่อวางอิกวารแล้วเขาใช้เต็มค้างทุกที ก็อิกมาสคราวไร เอาเดือนแปดหลังเป็น ๓๐ วันขวางเข้า ก็เป็นอันใช้ ๑๒ ก็ก้างอิกวารมีกว่า ๑๒ โมง ก็เป็นอันหักใช้ไปได้ ถ้ามีไม่ถึง ๑๒ โมง ก็เป็นอันใช้เกินไปบ้าง ต้องผ่อนหักกับดอกเบี๋ยที่ขึ้นต่อไปจนหาย ถ้าเขาวางอิกวารเมื่อไร เขาก็ใช้ถึง ๒๔ โมง ลางที่ก็เกินมาก ลางที่ก็เกินน้อย

อนึ่ง ให้รู้ว่ากำลังอิกวารขึ้นถึง ๖ โมง ไม่ได้ใช้ วันพระในสี่ปักข์จะคลาดไปปักข์หนึ่ง จะถูกอยู่ ๓ ปักข์ ถ้าขึ้นถึง ๑๒ โมงจะคลาดไปสองปักข์จะถูกอยู่สองปักข์ ถ้าขึ้นถึง ๑๙ โมง จะคลาดไปสามปักข์ ถูกอยู่ปักข์เดียว ถ้าขึ้นถึง ๒๔ โมงจะคลาดไปทุกวันพระ วันพระที่แท้จะเป็นหลังไปหมด ว่าข้างใช้เกินเล่า ถ้าใช้เกิน ๖ โมงจะผิดปักข์หนึ่ง ถูก ๓ ปักข์ ถ้าใช้เกิน ๑๒ โมง จะผิด ๒ ปักข์ ถูก ๒ ปักข์ คือวันพระแท้จะเป็นหน้าวันพระตามธรรมเนียมไป ฯ

ในปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ ต่อไปนี้ ในวันอังคาร แรมสิบสี่ค่ำ เดือนเจ็ด เกณฑ์อิกวารก็จะมีเกณฑ์เกินถึง ๑๐ โมง ต่อไปนั้นจะมีวันพระผิดเพราะใช้เกิน ต่อนั้นไปเดือนแปด ขึ้นค่ำสี่ ฝิมะเมีย จนถึงเดือนเจ็ดสิ้นเดือน ในปีมะแมมีวันพระ ๔๘ วันพระ จะผิดอยู่ ๑๖ วันพระ จะเป็นหน้าวันพระตามธรรมเนียมไป อีก ๑๓ วันพระจะต้องกัน ก็ถ้าไม่วางอิกวารในปีมะเมีย โศก จะไปวางต่อปีมะแมตรีศก ศักราช ๑๒๓๓ แล้ว เกณฑ์อิกวารจะขึ้นในวันดับเดือนเจ็ด ปีมะแม นั้นถึง ๒๒ โมง วันพระที่แท้จะเป็นหลังวันพระตามธรรมเนียมไปถึง ๒๘ วันพระ จะถูกอยู่แค่ ๒๐ วันพระ โดยไม่เชื่อก็คอยดูไปเถิด คอยนับไปเถิด พระจันทร์ในท้องฟ้าจะเพ็ญแรมค่า(หนึ่ง) จะถึง ๙ ค่าไปโดยมากเหมือนอย่างว่านี้ จะให้ผิดน้อยดี ถ้าจะให้ผิดมากดี ก็ตามตจะเห็นควรไม่บังคับ ด้วยผู้เจ้าตำรานี้ทำเพื่อจะถือศาสนาให้ถูกตามลัทธิตัวเอง ใครจะเชื่อกี่เชื่อ ใครไม่เชื่อกี่แล้วไป ไม่บังคับบัตธรรมเนียมบ้านเมือง ที่ท่านทั้งหลายเชื่อถือพร้อมๆ กันนั้นดอก เป็นแต่รู้อย่างไรก็ว่าไปตามรู้ เห็นอย่างไรก็ว่าไปตามเห็น ฯ๑๐

